

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ
Кафедра історії України та археології**

На правах рукопису

**ГАВРИЛЮК СЕРГІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ
КОЗАЦЬКА РЕВОЛЮЦІЯ СЕРЕДИНИ XVII СТ.
В СУЧАСНІЙ ШКІЛЬНІЙ ДИДАКТИЦІ**

Спеціальність: 014 Середня освіта

Предметна спеціальність: 014 Середня освіта (Історія та громадянська освіта)

Освітньо-професійна програма «Середня освіта. Історія, правознавство»

Робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр»

Науковий керівник:

ПРИШЛЯК ВОЛОДИМИР ВАСИЛЬОВИЧ

кандидат історичних наук, доцент

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол № ____

засідання кафедри історії України та археології

від ____ 2025 р.

Завідувач кафедри

____ Ленартович О. Ю.

Луцьк – 2025

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	3
ABSTRACTION.....	3
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА.....	9
1.1. Історіографічний огляд.....	9
1.2. Характеристика джерельної бази.	12
РОЗДІЛ 2. КОЗАЦЬКА РЕВОЛЮЦІЯ СЕРЕДИНИ XVII СТ.: ЗМІСТ НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ 1648–1657 РР. У ЗАКЛАДАХ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ.....	17
2.1. Військо Запорозьке – ранньомодерна Українська держава в історичній дидактиці: концептуальні проблеми.	17
2.2. Дискусійні питання висвітлення Козацької революції середини XVII ст.	23
РОЗДІЛ 3. ОРГАНІЗАЦІЯ І ТЕХНОЛОГІЯ НАВЧАННЯ.....	31
3.1. Типи, структура і методика уроків з історії Хмельниччини 1648–1657 рр. у 8 класі.	31
3.2. Інноваційний підхід, технології та моделі навчання теми в школі.	37
РОЗДІЛ 4. МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ НАВЧАННЯ.....	44
4.1. Козацька революція середини XVII ст.: методика усного і наочного навчання теми у шкільному курсі історії.	44
4.2. Сучасний урок історії.	51
ВИСНОВКИ.....	63
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	65

АНОТАЦІЯ

Магістерська робота присвячена напрацюванню методики навчання історії Козацької революції середини XVII ст. у 8 класі загальноосвітньої школи. У роботі здійснено історіографічний огляд досліджень Хмельниччини та характеристику джерельної бази теми. Проаналізовано концептуальні проблеми висвітлення Війська Запорозького як ранньомодерної української держави та дискусійні питання Козацької революції в історичній дидактиці. Розроблено типологію уроків з історії Хмельниччини, обґрунтовано застосування інноваційних технологій навчання.

Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Дослідження має практичне значення для вчителів історії, методистів, викладачів педагогічних університетів.

Ключові слова: методика навчання історії, Козацька революція, Хмельниччина, історична дидактика, інноваційні технології навчання, урок історії, історичні джерела, критичне мислення.

ABSTRACTION

The master's thesis is devoted to the development of methodology for teaching the history of the Cossack Revolution of the mid-17th century in the 8th grade of secondary school. The work provides a historiographical review of research on Khmelnytsky's era and characterizes the source base of the topic. Conceptual problems of covering the Zaporozhian Host as an early modern Ukrainian state and controversial issues of the Cossack Revolution in historical didactics are analyzed. A typology of lessons on Khmelnytsky's history has been developed, and the application of innovative learning technologies is substantiated.

The work consists of an introduction, four chapters, conclusions, and a list of sources and literature. The research has practical significance for history teachers, methodologists, and teachers of pedagogical universities.

Key words: history teaching methodology, Cossack Revolution, Khmelnytsky era, historical didactics, innovative learning technologies, history lesson, historical sources, critical thinking.

ВСТУП

Актуальність теми. Навчання історії Козацької революції середини XVII ст. в сучасній українській школі набуває особливого значення в контексті формування національної ідентичності та громадянської свідомості молодого покоління. Події Хмельниччини становлять ключовий період української історії, коли відбувалося становлення державності, формувалися політичні інститути, визначалися геополітичні орієнтації українського народу. Методика навчання цієї теми безпосередньо впливає на те, як учні сприйматимуть національне минуле, розумітимуть витоки сучасної української державності, усвідомлюватимуть складність історичних процесів. Трансформація освітньої парадигми в Україні вимагає переосмислення традиційних підходів до навчання історії, відходу від догматичних схем на користь критичного аналізу джерел та множинності інтерпретацій.

Дискусійність багатьох питань історії Хмельниччини, зокрема, оцінки Переяславсько-Московської угоди, станового характеру козацької державності, національного виміру революції, створює особливі виклики для шкільної історичної освіти. Учителі зустрічаються з необхідністю представляти учням різні історіографічні підходи, уникаючи однозначних оціночних суджень, формуючи здатність до критичного аналізу альтернативних інтерпретацій. Політизація історії, використання минулого в ідеологічних цілях вимагають від педагогів особливої методичної майстерності для збереження наукового підходу до навчання. Сучасні учні потребують не готових відповідей на складні історичні питання, а інструментів для самостійного критичного осмислення минулого на основі аналізу джерел.

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження полягає у напрацюванні науково обґрунтованої методики навчання історії Козацької революції середини XVII ст. у 8 класі загальноосвітньої школи на основі аналізу історіографії, джерельної бази теми та інноваційних педагогічних технологій.

Для досягнення поставленої мети визначено наступні завдання дослідження:

1. Здійснити історіографічний огляд досліджень Козацької революції середини XVII ст. та виявити концептуальні підходи до інтерпретації перебігу історичних подій.
2. Проаналізувати джерельну базу теми та визначити можливості використання різних типів історичних джерел у шкільному курсі історії.
3. Дослідити концептуальні проблеми висвітлення Війська Запорозького як ранньомодерної української держави в історичній дидактиці.
4. Виявити та систематизувати дискусійні питання висвітлення Козацької революції в шкільній історичній освіті.
5. Розробити типологію уроків з історії Хмельниччини та визначити методичні особливості їхньої структури.
6. Обґрунтувати доцільність застосування інноваційних підходів, технологій та моделей навчання теми в школі.
7. Напрацювати методику усного і наочного навчання історії Козацької революції у шкільному курсі.
8. Створити авторський план-конспект сучасного уроку історії з теми дослідження.

Об'єкт дослідження: Об'єктом дослідження є процес навчання історії України в 8 класі загальноосвітньої школи, зокрема, засвоєння учнями теоретичних і фактологічних знань про Козацьку революцію середини XVII ст.

Предмет дослідження: Предметом дослідження є методика навчання історії Козацької революції 1648–1657 рр. у 8 класі, що включає зміст навчального матеріалу, методи та форми організації навчальної діяльності, інноваційні технології навчання історії.

Практичне значення роботи. Практичне значення дослідження полягає в тому, що розроблені методичні рекомендації можуть бути безпосередньо

використані вчителями історії у практиці навчання теми про Козацьку революцію в 8 класі.

Теоретичне значення роботи. Теоретичне значення дослідження визначається внеском у розвиток методики навчання історії через систематизацію підходів до навчання дискусійних тем української історії ранньомодерної доби.

Гіпотеза дослідження. Ефективність навчання історії Козацької революції підвищиться за умови комплексного використання традиційних та інноваційних методів навчання, систематичної роботи з історичними джерелами, представлення альтернативних історіографічних інтерпретацій та диференційованого підходу до організації навчальної діяльності.

Наукова новизна роботи полягає у комплексному методичному осмисленні навчання історії Козацької революції середини XVII ст. в контексті сучасних вимог до історичної освіти. Вперше здійснено систематичний аналіз концептуальних проблем висвітлення Війська Запорозького як ранньомодерної станової держави у шкільній історичній дидактиці.

Методи дослідження. В процесі написання дипломної роботи була використана система загальнонаукових та спеціальних емпіричних і теоретичних методів дослідження. Також використовувалися такі емпіричні методи, як, опис, порівняння та узагальнення.

Апробація результатів магістерського дослідження здійснена у виступі із повідомленням на IV Всеукраїнській науково-практичній конференції студентів та аспірантів «Україна у світовому просторі: минуле і сучасність» (Луцьк, 29 квітня 2025 р.) та відповідній публікації у збірнику матеріалів:

Гаврилюк Сергій. Інноваційні підходи на уроках громадянської та історичної освітньої галузі. *Україна у світовому просторі: минуле і сучасність:* зб. мат. IV Всеукр. наук.-практ. конф. студентів та аспірантів (м. Луцьк, 29 квітня 2025 р.); упоряд. Н. В. Кінд-Войтюк, Д. Г. Гусак Луцьк, 2025. С 156–159 та інших наукових конференціях молодих вчених, аспірантів та студентів.

Структуру магістерської роботи визначив проблемно-хронологічний принцип викладу матеріалу. Вона складається з анотацій, вступу, чотирьох розділів, восьми підрозділів, висновків та списку використаних джерел. **Обсяг** основного тексту магістерської роботи становить 72 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

1.1. Історіографічний огляд

Вивчення Української національної революції XVII століття та постаті Богдана Хмельницького розпочалося ще за часів козацької доби, коли створювалися перші літописні праці, що фіксували події визвольної боротьби. Ці ранні тексти заклали основу для подальших історіографічних досліджень, формуючи базові уявлення про характер революційних подій та їхніх учасників. Літописці намагалися осмислити масштаб змін, які відбувалися в українському суспільстві, і визначити місце козацтва в цих процесах. Їхні свідчення стали першоджерелами для наступних поколінь дослідників, які прагнули зрозуміти природу державотворчих процесів на українських землях. Саме ці тексти започаткували традицію історичного осмислення козацької епохи як окремого періоду української історії [3, с. 45].

І. Крип'якевич у своїй праці запропонував комплексний аналіз державницької діяльності гетьмана, розглядаючи його не лише як військового лідера, а й як політика європейського масштабу. Дослідник детально проаналізував дипломатичні зносини Хмельницького з різними державами, показуючи його вміння маневрувати між великими силами. Крип'якевич звернув увагу на внутрішню політику гетьмана, зокрема на створення адміністративної системи та судочинства. Його робота стала класичною в українській історіографії і визначила напрями подальших студій козацької доби. Методологічний підхід ученого базувався на ретельному аналізі джерел та критичному ставленні до різних історіографічних традицій [9, с. 156].

В. Смолій та В. Степанков створили соціально-політичний портрет гетьмана, який виходив за межі традиційного *biographical* підходу. Автори розглядали Хмельницького в контексті соціальних процесів його епохи, аналізуючи взаємодію між різними верствами населення під час революції. Їхня праця продемонструвала, як особистість може впливати на хід історичних

подій, водночас будучи продуктом свого часу. Дослідники приділили значну увагу економічним факторам, які визначали політичні рішення гетьмана та його оточення. Методологічна новизна їхнього підходу полягала в синтезі соціальної історії та біографічного жанру [16, с. 203].

В. Горобець запропонував нове прочитання відносин між Гетьманщиною та Московською державою, відходячи від традиційних схем розуміння Переяславської ради. Його дослідження показало складність та неоднозначність політичних процесів, які супроводжували укладення договору 1654 р. В. Горобець детально проаналізував правові механізми, через які здійснювалося підпорядкування українських земель, і показав, як козацька еліта намагалася зберегти автономію. Дослідник звернув увагу на династичні мотиви в політиці гетьманів, які прагнули легітимізувати свою владу через зв'язки з московським царським домом. Ця праця суттєво розширила розуміння природи українсько-московських відносин у XVII столітті [2, с. 178].

В. Брехуненко розглянув Козацьку Україну як окремий геополітичний організм, який займав проміжне становище між Сходом і Заходом Європи. Його концепція "східної брами Європи" дозволила по-новому осмислити місце українських земель у європейській системі міжнародних відносин. Дослідник показав, як козацька державність формувалася під впливом різних цивілізаційних моделей, синтезуючи європейські та східні елементи. Брехуненко проаналізував культурні трансфери, які відбувалися через українські землі, та їхній вплив на формування козацької ідентичності. Його робота продемонструвала, що Гетьманщина була не периферією великих імперій, а самостійним центром політичного та культурного життя [1, с. 267].

О. Гуржій зосередився на правових механізмах функціонування української козацької держави, досліджуючи еволюцію адміністративно-територіального устрою. Його праця розкрила особливості козацького права, яке поєднувало звичаєві норми з запозиченнями з польської та литовської правових систем. Гуржій детально проаналізував полкову систему організації Гетьманщини, показуючи її військові та цивільні функції. Дослідник звернув

увагу на демографічні процеси, які супроводжували становлення козацької держави, зокрема на міграційні рухи населення. Його робота стала фундаментальним внеском у розуміння державно-правової природи Гетьманщини [4, с. 89].

Я. Ісаєвич запропонував культурологічний підхід до вивчення козацької епохи, розглядаючи її як період інтенсивного культурного розвитку українських земель. Його дослідження показало взаємозв'язок між політичними процесами та культурним життям, зокрема розвитком освіти, книгодрукування та мистецтва. Ісаєвич проаналізував роль церкви в збереженні української ідентичності під час революційних потрясінь XVII століття. Дослідник звернув увагу на те, як козацтво впливало на формування нових культурних практик та ціннісних орієнтацій. Його праці продемонстрували, що національна революція мала не лише політичний, але й потужний культурний вимір [5, с. 234].

В. Липинський створив оригінальну концепцію української державності, розглядаючи події 1657-1659 років як переломний момент в історії козацької України. Його аналіз політичної кризи після смерті Богдана Хмельницького показав слабкість інституційних механізмів передачі влади в Гетьманщині. Липинський звернув увагу на боротьбу різних політичних сил за владу та їхні зовнішньополітичні орієнтації. Дослідник запропонував елітологічний підхід до вивчення козацької доби, аналізуючи роль старшини в державотворчих процесах. Його праця стала класикою української консервативної історіографії і вплинула на подальші дослідження козацької державності [11, с. 312].

В. Пришляк визначив Берестецьку битву 1651 р. як одну із ключових подій у Визвольній війні, яка визначила подальший розвиток українсько-польських відносин. Його робота показала військово-стратегічні прорахунки козацького командування та їхні наслідки для ходу війни. В. Пришляк проаналізував міжнародний контекст битви, зокрема роль татарських союзників та їхню зраду. Дослідник звернув увагу на соціально-психологічні наслідки поразки, які вплинули на подальші політичні рішення Хмельницького. Його

праця продемонструвала значення окремих військових подій для загального перебігу революційних процесів [13, с. 34].

В. Смолій та В. Степанков у своїй спільній праці про Українську національну революцію запропонували комплексний аналіз всього періоду 1648-1676 років. Автори розглядали революцію як системний процес трансформації суспільних відносин, який охопив усі сфери життя українського населення. Їхнє дослідження показало еволюцію політичних програм та ідеологічних установок учасників революції протягом майже трьох десятиліть боротьби. Смолій та Степанков проаналізували соціальну базу революційного руху та зміни в його складі на різних етапах. Ця монографія стала синтетичною працею, що узагальнила здобутки української історіографії кінця XX століття [17, с. 445].

1.2. Характеристика джерельної бази

Літописна традиція козацької доби представлена насамперед "Літописом Самовидця", який охоплює події від початку визвольної війни до кінця XVII століття. Цей текст створений очевидцем подій, що надає йому особливої цінності як джерелу безпосередніх спостережень та вражень сучасника. Літопис містить детальні описи військових кампаній, дипломатичних переговорів та внутрішньополітичних конфліктів у Гетьманщині. Автор демонструє обізнаність із внутрішнім життям козацької старшини та механізмами прийняття політичних рішень. Текст зберігає живу мову епохи, що дозволяє відчувати атмосферу козацької доби та ментальність її учасників. Літопис неодноразово перевидавався з науковим коментарем, що полегшує його використання дослідниками [3, с. 78].

"Літопис" Самійла Величка становить найбільш обширну козацьку хроніку, яка охоплює події від початку гетьманування Богдана Хмельницького до кінця XVII століття. Величко створив монументальну працю, що поєднує літописну традицію з елементами історичного аналізу та публіцистики. Автор

використовував широке коло джерел, включаючи документи гетьманської канцелярії, листування, усні свідчення учасників подій. Текст містить унікальні відомості про внутрішнє життя козацької держави, її адміністративний устрій та правову систему. Самійло Величко приділяє значну увагу культурному та релігійному життю Гетьманщини, описуючи діяльність церковних ієрархів та освітніх закладів. Його літопис є найбільш повним наративним джерелом з історії козацької України [1, с. 123].

"Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки" представляє регіональну перспективу на події визвольної війни та наступного періоду. Грабянка писав свою працю на початку XVIII століття, маючи доступ до архівів Гадяцького полку та спогадів старшини. Його літопис містить цінні відомості про полкову адміністрацію, господарське життя, взаємовідносини між різними верствами козацького суспільства. Автор демонструє критичне ставлення до деяких політичних рішень гетьманів, оцінюючи їх з позицій інтересів регіональної еліти. Текст дозволяє зрозуміти, як загальнодержавні процеси відображалися на рівні окремого полку. Літопис Грабянки доповнює центральну наративну традицію локальними подробицями та альтернативними оцінками подій [4, с. 201].

"Історія русів" є пам'яткою початку XIX століття, яка узагальнює козацьку історіографічну традицію попередніх епох. Цей текст створений на основі різноманітних джерел, включаючи літописи, документи, усні перекази, що робить його своєрідною енциклопедією козацької історії. Автор демонструє глибоке знання політичних та правових інститутів Гетьманщини, детально описуючи механізми функціонування козацької держави. "Історія русів" містить унікальні відомості про дипломатичні відносини України з сусідніми державами, внутрішні конфлікти та культурне життя. Текст відображає романтичне уявлення про козацьке минуле, яке сформувалося в українській інтелектуальній еліті на межі XVIII-XIX століть. Попри певну ідеалізацію козацької епохи, праця зберігає цінну фактичну інформацію з різних джерел [2, с. 167].

"Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657" становлять корпус офіційних документів гетьманської канцелярії, які регулювали різні аспекти життя козацької держави. Ці акти дозволяють простежити еволюцію адміністративної системи Гетьманщини від початкових форм військової організації до складної бюрократичної структури. Універсали містять норми козацького права, які регулювали земельні відносини, торгівлю, судочинство, відносини між різними станами населення. Документи демонструють дипломатичний стиль гетьманської канцелярії, що поєднував традиційні формули з новими політичними реаліями. Аналіз універсалів дозволяє зрозуміти механізми здійснення влади в козацькій державі та способи легітимації гетьманських рішень. Це джерело є незамінним для вивчення правової та адміністративної історії Гетьманщини [7, с. 89].

"Реєстр Війська Запорозького 1649 року" представляє унікальне джерело для вивчення соціальної структури та чисельності козацького війська після перших років визвольної війни. Документ містить перелік козаків за полками та сотнями, що дозволяє реконструювати територіальну організацію Гетьманщини на ранньому етапі її існування. Реєстр фіксує не лише військову організацію, але й адміністративний поділ українських земель під владою Хмельницького. Аналіз імен та прізвищ козаків дає можливість простежити етнічний та соціальний склад війська, регіональні особливості формування козацьких підрозділів. Документ свідчить про масштаб мобілізації населення під час визвольної боротьби та про принципи формування збройних сил козацької держави. Реєстр є основою для демографічних та соціально-економічних досліджень Гетьманщини середини XVII століття [6, с. 45].

"Присяжні книги 1654 року" документують процес присягання козацької старшини та населення українських земель московському цареві після Переяславської ради. Ці тексти містять імена осіб, які складали присягу, що дозволяє ідентифікувати склад козацької еліти та міських властей на момент укладення угоди з Москвою. Книги фіксують формули присяги, які розкривають взаємні зобов'язання сторін та розуміння характеру

встановлюваних відносин. Документи демонструють географію поширення московської влади на українських землях та темпи інкорпорації окремих регіонів. Аналіз присяжних книг дозволяє зрозуміти механізми легітимації нової влади та ставлення різних соціальних груп до політичних змін. Це джерело є ключовим для вивчення юридичного оформлення українсько-московського союзу [5, с. 134].

Подорожній щоденник Павла Халебського надає унікальну зовнішню перспективу на Україну середини XVII століття очима сирійського духовника. Халебський супроводжував антіохійського патріарха під час його подорожі українськими землями і залишив детальні описи міст, монастирів, побуту населення. Його спостереження вільні від упереджень, характерних для польських чи московських авторів, що робить їх особливо цінними для об'єктивного аналізу. Щоденник містить етнографічні подробиці про звичаї козаків, їхній одяг, зброю, побут, релігійні практики. Автор фіксує враження від зустрічей із козацькою старшиною, описує церемоніал гетьманського двору та військові ритуали. Текст дозволяє побачити Україну козацької доби очима освіченого іноземця, який порівнював побачене з реаліями Близького Сходу та Східної Європи [8, с. 212].

"Історія війни козаків проти Польщі" П'єра Шевальє становить французьку перспективу на події Хмельниччини, написану сучасником подій на основі різноманітних джерел. Шевальє використовував дипломатичну кореспонденцію, свідчення очевидців, польські та інші європейські джерела для створення своєї праці. Його текст демонструє, як події в Україні сприймалися в Західній Європі і яке місце вони займали в європейській політиці середини XVII століття. Автор приділяє увагу дипломатичним аспектам конфлікту, аналізує позиції різних європейських держав щодо українсько-польської війни. Праця Шевальє містить цінні відомості про військову тактику козаків, їхню організацію, способи ведення бойових дій. Цей текст дозволяє побачити українські події в контексті загальноєвропейської історії та зрозуміти їхній міжнародний резонанс [9, с. 178].

Комплекс джерел з історії козацької України XVII століття характеризується різноманітністю типів документів та множинністю авторських перспектив. Наративні джерела представлені літописами, що створювалися козацькими старшинами та інтелектуалами, які мали безпосередній доступ до інформації про політичні процеси. Актові матеріали включають універсали, листування, реєстри, договори, що дозволяють реконструювати правові та адміністративні механізми функціонування Гетьманщини. Іноземні свідчення доповнюють картину зовнішніми спостереженнями, вільними від внутрішніх упереджень українських авторів. Поєднання різнотипних джерел дає можливість створити багатовимірну картину козацької епохи, враховуючи різні точки зору та інтерпретації подій. Джерельна база дозволяє досліджувати не лише політичну історію, але й соціальні, економічні, культурні процеси в українському суспільстві XVII століття [1, с. 289].

РОЗДІЛ 2. КОЗАЦЬКА РЕВОЛЮЦІЯ СЕРЕДИНИ XVII СТ.: ЗМІСТ НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ 1648–1657 РР. У ЗАКЛАДАХ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

2.1. Військо Запорозьке – ранньомодерна Українська держава в історичній дидактиці: концептуальні проблеми

Термінологічна проблема визначення державності Війська Запорозького залишається однією з найскладніших у шкільній історичній освіті, оскільки потребує від учнів розуміння специфіки ранньомодерних політичних утворень. Традиційні поняття держави, що базуються на вестфальській моделі суверенітету, не завжди адекватно описують природу козацького політичного організму середини XVII століття. Учителі стикаються з необхідністю пояснювати учням відмінність між сучасною національною державою та ранньомодерними формами політичної організації. Козацька держава поєднувала елементи військової демократії, станової монархії та республіканського устрою, що ускладнює її класифікацію в рамках традиційних типологій. Дидактична проблема полягає в тому, щоб показати унікальність козацької державності без спрощення її складної природи. Необхідність адаптації наукових концепцій для шкільної аудиторії часто призводить до втрати нюансів, які є критично важливими для розуміння історичного феномену [28, с. 67].

Концепція Війська Запорозького як суб'єкта міжнародного права викликає дискусії серед методистів щодо способів її презентації в шкільному курсі історії. Дипломатична активність гетьманів, укладення договорів із європейськими державами, обмін посольствами свідчать про визнання Гетьманщини повноправним учасником міжнародних відносин. Проте залежність від сюзеренів, спочатку польського короля, згодом московського царя, ускладнює розуміння ступеня суверенності козацької держави. Учні повинні зрозуміти, що ранньомодерний міжнародний порядок допускав різні форми політичної залежності та васальних відносин, які не скасовували державності менших утворень. Методична проблема полягає в поясненні

відмінності між формальною залежністю та реальною автономією, яку зберігала Гетьманщина протягом десятиліть. Навчання цієї теми вимагає від учителя вміння показати динаміку міжнародного становища України в контексті європейської політики XVII ст. [30, с. 89].

Питання легітимності козацької влади та джерел її повноваження становить окрему концептуальну проблему в історичній дидактиці. Гетьманська влада базувалася на виборності, що відрізняло її від спадкових монархій Європи, але водночас потребувала зовнішнього визнання з боку сюзеренів. Шкільна програма має пояснити учням механізми формування влади в козацькій державі, роль старшинської ради, козацької ради, полкової системи в прийнятті політичних рішень. Складність полягає в тому, що ці механізми еволюціонували протягом XVII століття, поступово трансформуючись від військової демократії до олігархічного правління. Учні повинні розуміти, що процес становлення державних інститутів був динамічним і супроводжувався внутрішніми конфліктами між різними політичними силами. Методична задача полягає в демонстрації цієї динаміки без створення спрощеного лінійного наративу про поступовий розвиток державності [43, с. 45].

Територіальна організація Війська Запорозького представляє складну дидактичну проблему через динамічність кордонів та різноманітність адміністративних одиниць. Полково-сотенна система поєднувала військові та цивільні функції, що створювало унікальну модель територіального управління, яка потребує детального пояснення учням. Навчання теми ускладнюється тим, що кордони Гетьманщини постійно змінювалися в результаті військових дій, дипломатичних угод, міграційних процесів. Учні мають зрозуміти, що ранньомодерні кордони були не чіткими лініями, а радше зонами впливу, які могли перетинатися або залишатися спірними. Методична проблема полягає в візуалізації цих змін через картографічні матеріали, які мають показувати не статичну картину, а процес територіальної еволюції держави. Необхідно також пояснити відмінність між номінальною та реальною владою над певними територіями [4, с. 112].

Соціальна структура козацького суспільства викликає дискусії щодо способів її інтерпретації в шкільному курсі історії через відмінність від станової структури інших європейських суспільств. Козацтво як привілейований стан поєднувало в собі функції військової еліти та землевласницької верхівки, але водночас зберігало риси демократичної організації. Навчання теми має показати складність соціальної ієрархії, де формальна рівність козаків поєднувалася з реальною нерівністю між старшиною та рядовими козаками. Учні повинні зрозуміти процес соціальної диференціації, який прискорився після створення козацької держави та призвів до формування козацької аристократії. Методична проблема полягає в поясненні паралельного існування двох тенденцій – збереження демократичних традицій військової організації та аристократизації верхівки суспільства. Необхідно також розглянути становище неказацького населення в структурі Гетьманщини [16, с. 178].

Економічна основа козацької держави потребує концептуального осмислення в шкільній програмі, оскільки фінансова система Гетьманщини суттєво відрізнялася від західноєвропейських моделей. Військові потреби визначали податкову політику, яка базувалася на традиційних формах оподаткування, успадкованих від польської доби, але адаптованих до нових реалій. Учні мають зрозуміти, що економічна політика гетьманів балансувала між необхідністю фінансування армії та збереженням лояльності населення через помірковане оподаткування. Складність теми полягає в поясненні різноманітних джерел доходів держави, включаючи торговельні монополії, митні збори, військову здобич, що не завжди вкладаються в традиційні схеми державних фінансів. Методична задача полягає в демонстрації зв'язку між економічною політикою та військово-політичною ситуацією, яка постійно змінювалася протягом XVII ст. [1, с. 234].

Правова система Війська Запорозького становить окрему концептуальну проблему через синтез різних правових традицій та створення унікального козацького права. Магдебурзьке право в містах, литовські статuti, польське

законодавство, козацькі звичаї та гетьманські універсали створювали складну мозаїку правових норм, які регулювали життя різних верств населення. Шкільна програма має показати учням процес формування єдиної правової системи з цих різнорідних елементів та роль гетьманської влади в цьому процесі. Навчання теми ускладнюється необхідністю пояснювати специфіку ранньомодерного права, де не існувало чіткого розмежування між різними галузями законодавства. Учні повинні зрозуміти, що правова практика часто відрізнялася від писаного права, а звичай мав не менше значення, ніж формальні законодавчі акти. Методична проблема полягає в демонстрації функціонування судової системи на різних рівнях адміністративної ієрархії [3, с. 156].

Культурна політика козацької держави та її роль у збереженні української ідентичності потребують особливої уваги в історичній дидактиці. Підтримка православної церкви, розвиток освіти, книгодрукування, мистецтва свідчать про усвідомлену культурну програму гетьманів. Учні мають зрозуміти, що культурне життя Гетьманщини було інтегральною частиною державотворчих процесів, а не лише супутнім явищем. Навчання теми має показати зв'язок між політичними процесами та культурним розвитком, роль інтелектуальної еліти в легітимації козацької влади. Складність полягає в поясненні того, як культурна політика сприяла формуванню національної свідомості та зміцненню державності. Методична задача полягає в демонстрації конкретних проявів культурного життя через аналіз літературних пам'яток, архітектурних споруд, освітніх закладів епохи [5, с. 189].

Військова організація Війська Запорозького як основа державності вимагає детального розгляду в шкільному курсі через її фундаментальну роль у функціонуванні козацької держави. Полково-сотенна система була не лише військовою структурою, але й основою адміністративно-територіального устрою, що створювало унікальну модель державної організації. Учні повинні зрозуміти принципи формування козацького війська, його чисельність, озброєння, тактику, дисципліну, систему командування. Навчання теми має

показати еволюцію військової організації від нерегулярних козацьких загонів до добре організованої армії з професійним командуванням. Складність полягає в поясненні співвідношення між військовими та цивільними функціями полків і сотень, які одночасно були і військовими підрозділами, і адміністративними одиницями. Методична проблема полягає в демонстрації того, як військова організація впливала на всі сторони життя козацького суспільства [6, с. 98].

Релігійний фактор у розбудові козацької державності потребує концептуального осмислення в історичній дидактиці через його центральну роль у легітимації влади. Православна церква була не лише духовною інституцією, але й інструментом політики, який гетьмани використовували для зміцнення своєї влади та консолідації суспільства. Учні мають зрозуміти, що релігійна ідентичність була тісно пов'язана з політичною, а захист православ'я сприймався як обов'язок козацької держави. Навчання теми має показати роль церковних ієрархів у політичному житті, їхній вплив на прийняття державних рішень, участь у дипломатичних місіях. Складність полягає в поясненні взаємовідносин між світською та духовною владою, які не завжди були гармонійними та включали конфлікти за вплив та ресурси. Методична задача полягає в демонстрації того, як релігійний фактор впливав на зовнішню політику Гетьманщини [7, с. 134].

Дипломатична служба козацької держави та її функціонування становлять окрему концептуальну проблему в історичній дидактиці через складність міжнародних відносин XVII ст. Гетьмани підтримували постійні контакти з Польщею, Московією, Османською імперією, Кримським ханством, Молдавією, Трансільванією, Швецією, що свідчить про розгалужену дипломатичну мережу. Учні повинні зрозуміти механізми дипломатичної діяльності, роль посольств, характер переговорів, способи укладення договорів у ранньомодерну епоху. Навчання теми має показати, як дипломатія була інструментом балансування між великими державами та збереження автономії козацької держави. Складність полягає в поясненні багаторівневої системи зовнішніх зносин, де гетьман одночасно міг бути васалом однієї держави та

вести незалежні переговори з іншими. Методична проблема полягає в демонстрації дипломатичної майстерності козацьких лідерів через конкретні історичні епізоди [2, с. 201].

Адміністративна система Гетьманщини та її еволюція потребують детального розгляду в шкільному курсі через їхнє значення для розуміння державотворчих процесів. Гетьманська канцелярія, полкова та сотенна адміністрація, міське самоврядування створювали складну систему управління, яка поєднувала централізацію та автономію на різних рівнях. Учні мають зрозуміти функції різних адміністративних інституцій, їхні повноваження, механізми контролю, взаємодію між центральною та місцевою владою. Навчання теми має показати процес формування бюрократичного апарату з початкових імпровізованих структур до впорядкованої системи управління. Складність полягає в поясненні того, як адміністративні інституції адаптувалися до змінних політичних обставин, зберігаючи при цьому певну стабільність. Методична задача полягає в демонстрації роботи адміністративного апарату через конкретні приклади вирішення практичних завдань управління [4, с. 167].

Фінансово-економічна політика козацької держави та її вплив на розвиток суспільства вимагають концептуального осмислення в історичній дидактиці. Податкова система, митна політика, монополії, карбування монети, управління державним майном становили основу економічної діяльності гетьманської влади. Учні повинні зрозуміти джерела доходів держави, структуру видатків, механізми фінансового контролю, роль економічних факторів у прийнятті політичних рішень. Навчання теми має показати зв'язок між економічною політикою та соціальними процесами, зокрема вплив оподаткування на різні верстви населення. Складність полягає в поясненні того, як економічні інтереси різних груп козацького суспільства впливали на формування державної політики. Методична проблема полягає в демонстрації економічних механізмів функціонування держави через доступні для учнів приклади та аналогії [1, с. 289].

Проблема історичної пам'яті про козацьку державність та її використання в сучасній освіті становить окрему концептуальну проблему в історичній дидактиці. Різні інтерпретації козацької епохи в українській та закордонній історіографії, політизація історії, використання козацьких символів у національній міфології створюють складний контекст для навчання теми. Учні мають навчитися критично аналізувати різні інтерпретації минулого, розрізняти історичні факти та їхні пізніші інтерпретації, розуміти механізми формування історичної пам'яті. Навчання теми має показати, як історичні знання використовуються для конструювання національної ідентичності, але водночас зберігати науковий підхід до історичних подій. Складність полягає в балансуванні між патріотичним вихованням та критичним мисленням, між повагою до національного минулого та об'єктивним аналізом історичних процесів. Методична задача полягає в формуванні в учнів здатності до самостійного критичного осмислення історії [28, с. 145].

Порівняльний аналіз козацької державності з іншими ранньомодерними політичними утвореннями Європи становить важливу дидактичну проблему в історичній освіті. Військо Запорозьке мало як спільні риси з іншими європейськими державами, так і унікальні характеристики, що відрізняли його від сусідніх країн. Учні повинні зрозуміти місце козацької держави в європейському контексті, її взаємодію з загальноєвропейськими процесами модернізації, війнами, дипломатією. Навчання теми має показати, що Гетьманщина не була ізольованим феноменом, а частиною ширшої європейської політичної системи ранньомодерної доби. Складність полягає в поясненні специфіки українського шляху державотворення без його ізоляції від загальноєвропейських процесів. Методична проблема полягає в демонстрації компаративного аналізу через конкретні приклади подібностей та відмінностей між козацькою державою та іншими європейськими утвореннями [30, с. 178].

2.2. Дискусійні питання висвітлення Козацької революції середини XVII ст

Хронологічні межі Козацької революції залишаються предметом історіографічних дискусій, які безпосередньо впливають на навчання теми в школі. Традиційно початком революції вважається 1648 р., коли розпочалося збройне повстання під проводом Богдана Хмельницького, але деякі дослідники відносять її початок до 1647 р. Завершення революційного періоду датується по-різному: 1654 р. після Переяславської ради, 1657 р. після смерті Хмельницького, або 1676 р. після завершення Руїни. Учні повинні зрозуміти, що вибір хронологічних рамок залежить від критеріїв, які дослідники використовують для визначення революції та її завершення. Методична проблема полягає в поясненні того, що історичні процеси не мають чітких часових меж, а їхня періодизація є інтерпретативним актом. Навчання теми має показати, що різні підходи до хронології відображають різне розуміння сутності революційних подій [17, с. 56].

Термінологія опису подій середини XVII ст. викликає дискусії серед істориків та методистів через ідеологічне навантаження різних назв. Визвольна війна, Хмельниччина, Українська національна революція, козацько-селянське повстання, Козацька революція представляють різні інтерпретаційні підходи до одних і тих самих подій. Кожен термін акцентує різні аспекти подій: національний, соціальний, військовий, революційний характер змін. Учні мають зрозуміти, що вибір термінології не є нейтральним, а відображає певну історіографічну традицію та ідеологічні уподобання. Навчання теми потребує обговорення різних назв та їхніх смислових відтінків, демонстрації того, як назва впливає на розуміння історичних процесів. Методична задача полягає в формуванні критичного ставлення до термінології та розуміння її інтерпретативної природи [28, с. 89].

Соціальна база революції та її еволюція протягом подій становлять дискусійну проблему в історіографії та історичній дидактиці. Початково повстання залучило широкі верстви населення, включаючи козаків, селян, міщан, дрібну шляхту, духовенство, але згодом соціальний склад учасників змінювався. Питання про роль різних соціальних груп у революції, їхні мотиви,

цілі, ступінь участі викликає суперечки серед дослідників. Учні повинні зрозуміти, що революція не була монолітним рухом, а об'єднувала різні соціальні групи з різними, часом суперечливими інтересами. Навчання теми має показати динаміку соціального складу учасників революції, конфлікти між різними групами, процес соціальної диференціації після перемоги. Методична проблема полягає в поясненні складності соціальної структури революційного руху без спрощення та схематизації [16, с. 112].

Релігійний фактор у розгортанні революції та його співвідношення з іншими мотивами викликає дискусії щодо ступеня його значущості. Захист православ'я від католицької експансії був одним із гасел повстання, але питання про те, наскільки релігійні мотиви були визначальними для різних учасників, залишається відкритим. Дослідники по-різному оцінюють співвідношення між релігійними, національними, соціальними, політичними чинниками в мотивації повстанців. Учні мають зрозуміти, що для людей XVII ст. релігія була невіддільною від інших сфер життя, і релігійна ідентичність тісно перепліталася з етнічною та соціальною. Навчання теми потребує пояснення релігійного контексту конфлікту, ролі православної церкви, унії, католицизму в політичних процесах епохи. Методична задача полягає в демонстрації багатофакторності революційних процесів, де релігійний чинник був одним із багатьох [5, с. 167].

Національний характер революції та формування української національної свідомості становлять одну з найбільш дискусійних проблем в історіографії подій середини XVII ст. Питання про те, чи можна говорити про національну революцію в ранньомодерну епоху, коли національні ідентичності ще формувалися, викликає суперечки серед дослідників. Деякі історики наполягають на національному характері повстання, інші вказують на переважання станових, релігійних, регіональних ідентичностей над національними. Учні повинні зрозуміти відмінність між ранньомодерними формами колективної ідентичності та сучасним національним свідомістю. Навчання теми має показати процес формування української ідентичності під

час революційних подій, роль культурних, релігійних, політичних факторів у цьому процесі. Методична проблема полягає в поясненні складності ідентичностей без анахронізму та модернізації історичного минулого [28, с. 134].

Роль Богдана Хмельницького в революційних подіях та оцінка його політичної діяльності викликають дискусії серед істориків та в шкільній освіті. Традиційна героїзація гетьмана змінюється більш критичним підходом, який аналізує його рішення, помилки, суперечності в політиці. Питання про ступінь особистого впливу Хмельницького на хід подій, його стратегічні розрахунки, мотиви прийняття рішень залишається предметом досліджень. Учні мають зрозуміти, що історичні особистості діють в конкретних обставинах, які обмежують їхній вибір, і що оцінка їхньої діяльності має враховувати контекст епохи. Навчання теми потребує балансу між визнанням видатної ролі гетьмана та критичним аналізом його політики, між патріотичним пієтетом та історичною об'єктивністю. Методична задача полягає в формуванні в учнів здатності до критичного аналізу історичних особистостей [9, с. 189].

Переяславська рада 1654 р. та її наслідки залишаються найбільш дискусійною темою в українській історіографії та історичній освіті. Інтерпретації цієї події варіюються від возз'єднання українського та російського народів до початку підневолення України Москвою. Питання про характер договору, його умови, зобов'язання сторін, юридичну природу встановлених відносин викликає суперечки серед дослідників. Учні повинні зрозуміти різні трактування події, їхні ідеологічні підстави, зв'язок між історіографією та політикою. Навчання теми має представити різні точки зору без нав'язування однієї інтерпретації, показуючи аргументи різних дослідників. Методична проблема полягає в збереженні наукового підходу при викладанні політично чутливої теми, формуванні критичного мислення учнів [12, с. 78].

Військова стратегія та тактика козацького війська, оцінка військових кампаній Хмельницького становлять дискусійну проблему в історіографії революції. Перемоги під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями

демонструють військову майстерність козацького командування, але поразка під Берестечком викликає питання про стратегічні прорахунки. Дослідники по-різному оцінюють військові здібності гетьмана, його тактичні рішення, використання союзників, організацію армії. Учні мають зрозуміти особливості козацької військової справи, її сильні та слабкі сторони, умови ведення воєнних дій у XVII ст. Навчання теми потребує аналізу конкретних битв, демонстрації тактичних прийомів, пояснення військового мистецтва епохи. Методична задача полягає в формуванні розуміння військового аспекту революції без його абсолютизації [13, с. 45].

Дипломатична діяльність Хмельницького та її оцінка викликають дискусії щодо його зовнішньополітичної стратегії та вміння маневрувати між великими державами. Контакти з Молдавією, Трансильванією, Швецією, Османською імперією, Кримським ханством, Московією свідчать про активну дипломатію гетьмана. Питання про те, чи мав Хмельницький послідовну зовнішньополітичну стратегію, чи діяв ситуативно, залишається предметом суперечок. Учні повинні зрозуміти складність міжнародної ситуації середини XVII століття, обмеженість можливостей козацької держави, необхідність постійного балансування між різними силами. Навчання теми має показати дипломатичні досягнення та прорахунки гетьмана, контекст його зовнішньополітичних рішень. Методична проблема полягає в поясненні складності дипломатичних маневрів доступною для учнів мовою [2, с. 234].

Економічні наслідки революції та їхній вплив на розвиток українських земель становлять дискусійну проблему в історіографії. Війна спричинила величезні людські втрати, руйнування господарства, занепад міст, але водночас створила умови для зміни соціально-економічних відносин. Дослідники по-різному оцінюють співвідношення між руйнівними та конструктивними наслідками революції для економіки. Учні мають зрозуміти, що революційні зміни завжди супроводжуються економічними втратами, але можуть відкривати нові можливості для розвитку. Навчання теми потребує аналізу конкретних економічних процесів, демонстрації впливу війни на різні сфери господарства.

Методична задача полягає в поясненні економічних процесів через доступні учням приклади та порівняння [4, с. 201].

Соціальні наслідки революції та трансформація суспільної структури українських земель викликають дискусії щодо глибини змін, які відбулися в середині XVII століття. Ліквідація польської шляхти на більшості українських територій, формування козацької старшини як нової еліти, зміна становища селянства створили принципово нову соціальну конфігурацію. Питання про те, наскільки ці зміни були революційними, чи відбулася справжня соціальна революція, залишається предметом історіографічних суперечок. Учні повинні зрозуміти механізми соціальних трансформацій, процес формування нової еліти, зміну становища різних верств населення протягом революційних подій. Навчання теми має показати динаміку соціальних процесів, конфлікти між різними групами, поступову стабілізацію нової соціальної ієрархії. Методична проблема полягає в демонстрації складності соціальних трансформацій без спрощення та схематизації процесів [16, с. 267].

Культурні наслідки революції та їхній вплив на розвиток української культури становлять дискусійну проблему через складність оцінки культурних процесів у період воєнних дій. Війна створила умови для зміцнення позицій православної церкви, розвитку освіти, літератури, друкарства на українських землях під владою козацької держави. Дослідники по-різному оцінюють співвідношення між руйнівними наслідками війни для культурного життя та стимулюючим впливом національного піднесення. Учні мають зрозуміти, що революція мала не лише політичні та соціальні, але й культурні виміри, які визначили подальший розвиток української культури. Навчання теми потребує аналізу конкретних культурних явищ епохи, демонстрації зв'язку між політичними подіями та культурним життям. Методична задача полягає в показі культурного аспекту революції через літературні пам'ятки, архітектурні споруди, освітні заклади [5, с. 289].

Роль народних мас у революційних подіях та їхній вплив на прийняття політичних рішень викликають дискусії щодо характеру революції та ступеня

народної участі. Традиційна історіографія наголошувала на народному характері повстання, але сучасні дослідники звертають увагу на провідну роль козацької старшини в керівництві рухом. Питання про те, наскільки селяни та міщани могли впливати на політику гетьманів, залишається предметом дебатів. Учні повинні зрозуміти різницю між масовою участю в революції та політичним впливом різних соціальних груп. Навчання теми має показати роль народних мас як військової сили, але водночас обмеженість їхнього політичного впливу. Методична проблема полягає в поясненні складності взаємодії між елітами та масами в революційних процесах [17, с. 334].

Регіональні відмінності в перебігу революційних подій та їхні наслідки для окремих українських земель становлять дискусійну проблему в історіографії. Наддніпрянщина, Волинь, Галичина, Поділля, Слобожанщина по-різному переживали революційні події, що призвело до різних політичних наслідків для цих регіонів. Дослідники звертають увагу на те, що частина українських земель залишилася під польською владою, інша потрапила під контроль Москви, що визначило різні траєкторії їхнього розвитку. Учні мають зрозуміти, що революція не охопила рівномірно всі українські землі, і що її наслідки були різними для різних регіонів. Навчання теми потребує регіонального підходу, демонстрації специфіки подій у різних частинах України. Методична задача полягає в поясненні регіональної різноманітності без втрати загальної картини революційних процесів [1, с. 401].

Етнічні відносини під час революції та їхній вплив на характер конфлікту викликають дискусії щодо співвідношення між етнічними, релігійними та соціальними факторами. Конфлікт між українським населенням та польською шляхтою мав етнічний вимір, але водночас був соціальним та релігійним протистоянням. Питання про роль євреїв як посередників між шляхтою та селянами, їхнє становище під час повстання залишається складною етичною та історіографічною проблемою. Учні повинні зрозуміти складність етнічних відносин у ранньомодерному суспільстві, де етнічна приналежність переплеталася з релігійною та соціальною ідентичністю. Навчання теми

потребує чутливого підходу до етнічних питань, уникнення спрощень та стереотипів. Методична проблема полягає в обговоренні етнічних аспектів конфлікту без їхньої абсолютизації та без створення негативних етнічних стереотипів [8, с. 178].

Альтернативні сценарії розвитку подій та їхнє обговорення в історичній освіті становлять дискусійну методичну проблему. Питання про те, чи міг Хмельницький уникнути союзу з Москвою, чи були реальними альтернативні зовнішньополітичні орієнтації, викликає інтерес серед дослідників та учнів. Контрфактична історія дозволяє зрозуміти обмеження та можливості історичних акторів, випадковість та закономірність історичних процесів. Учні можуть розвивати критичне мислення через обговорення альтернативних сценаріїв, аналіз причин, чому реалізувався саме цей варіант розвитку подій. Навчання теми має балансувати між детермінізмом та волюнтаризмом в історії, показуючи роль випадковості та необхідності. Методична задача полягає в використанні контрфактичного аналізу як інструменту розвитку історичного мислення без відриву від реальних історичних фактів [28, с. 167].

РОЗДІЛ 3. ОРГАНІЗАЦІЯ І ТЕХНОЛОГІЯ НАВЧАННЯ

3.1. Типи, структура і методика уроків з історії Хмельниччини 1648–1657 рр. у 8 класі

Урок засвоєння нових знань становить базовий тип навчального заняття при вивченні Хмельниччини, оскільки передбачає систематичне ознайомлення учнів із подіями визвольної війни та формування цілісного уявлення про епоху. Структура такого уроку включає мотиваційний етап, актуалізацію опорних знань, презентацію нового матеріалу, первинне закріплення та рефлексію. Учитель на початку заняття створює проблемну ситуацію, яка зацікавлює учнів та спонукає їх до активного сприйняття інформації про козацьку революцію. Презентація матеріалу поєднує розповідь учителя з демонстрацією карт, ілюстрацій, фрагментів історичних джерел, що робить навчання більш наочним. Первинне закріплення здійснюється через запитання на розуміння, короткі завдання, обговорення ключових подій та процесів. Методична особливість таких уроків полягає в необхідності балансу між інформаційною насиченістю та доступністю викладу для восьмикласників [41, с. 45].

Комбінований урок поєднує перевірку домашнього завдання, вивчення нового матеріалу та його закріплення, що робить його найбільш поширеним типом занять при викладанні історії Хмельниччини. Структура комбінованого уроку дозволяє учителю ефективно використовувати час, поєднуючи різні види навчальної діяльності протягом одного заняття. Перевірка знань може здійснюватися через усне опитування, письмову роботу, тестування або презентацію учнівських проєктів про події попереднього уроку. Вивчення нового матеріалу займає центральну частину уроку і вимагає від учителя майстерності в поєднанні різних методів навчання. Закріплення матеріалу відбувається через практичні завдання, роботу з картою, аналіз документів, обговорення дискусійних питань. Домашнє завдання формулюється з урахуванням диференційованого підходу до різних груп учнів [39, с. 78].

Урок узагальнення та систематизації знань має особливе значення після вивчення великих тем, таких як військові кампанії Хмельницького або дипломатична діяльність гетьмана. Структура такого уроку передбачає повторення ключових подій, встановлення причинно-наслідкових зв'язків, узагальнення матеріалу в таблицях або схемах. Учитель організовує роботу так, щоб учні самостійно систематизували знання, виявляли закономірності історичних процесів, формулювали висновки про значення подій. Методи роботи включають складання хронологічних таблиць, порівняльних схем, інтелектуальних карт, що допомагає структурувати великий обсяг інформації. Узагальнюючі уроки дозволяють побачити епоху Хмельниччини як цілісний історичний період із внутрішньою логікою розвитку подій [24, с. 56].

Урок контролю знань та вмінь передбачає перевірку засвоєння матеріалу через різноманітні форми оцінювання навчальних досягнень учнів з історії Хмельниччини. Структура контрольного уроку може включати тестові завдання різних рівнів складності, письмові роботи, усні відповіді на проблемні питання. Контроль має бути комплексним і перевіряти не лише знання фактів, дат, персоналій, але й розуміння причинно-наслідкових зв'язків, уміння аналізувати джерела. Тестові завдання можуть включати питання на вибір правильної відповіді, встановлення відповідності, хронологічної послідовності, роботу з історичними картами. Письмові завдання передбачають розгорнуті відповіді на проблемні питання, аналіз історичних документів, написання есе про ключові події епохи. Оцінювання має бути об'єктивним і враховувати індивідуальні особливості учнів [36, с. 34].

Проблемний урок базується на створенні проблемної ситуації, яка стимулює пізнавальну активність учнів та розвиває їхнє критичне мислення під час вивчення дискусійних питань Хмельниччини. Структура проблемного уроку включає постановку проблеми, висування гіпотез, пошук розв'язання через аналіз джерел та аргументів, формулювання висновків. Учитель може поставити проблемне питання про причини укладення Переяславської угоди, альтернативи зовнішньополітичного курсу Хмельницького, причини поразки

під Берестечком. Учні працюють з історичними джерелами, виявляють різні точки зору істориків, аналізують аргументи різних сторін дискусії. Проблемний підхід розвиває вміння самостійно мислити, формулювати та обґрунтовувати власну позицію з дискусійних історичних питань. Методична особливість полягає в тому, що вчитель не дає готових відповідей, а направляє пошукову діяльність учнів [49, с. 89].

Лабораторно-практичний урок передбачає самостійну роботу учнів з історичними джерелами про Хмельниччину, що розвиває дослідницькі навички та критичне мислення. Структура такого уроку включає інструктаж учителя, самостійну роботу учнів із джерелами, презентацію результатів, обговорення висновків. Учні можуть аналізувати універсали Богдана Хмельницького, літописні свідчення, іноземні описи подій, дипломатичне листування епохи. Робота з джерелами вимагає від учнів уміння критично оцінювати інформацію, виявляти позицію автора, порівнювати різні свідчення про одні події. Учитель готує спеціальні робочі листи з завданнями різного рівня складності, які направляють аналіз учнів. Лабораторно-практичні уроки формують важливі історичні компетентності, які дозволяють учням самостійно працювати з історичною інформацією [18, с. 67].

Урок-дискусія створює умови для обговорення суперечливих питань історії Хмельниччини та формування вміння аргументувати власну позицію в діалозі з однокласниками. Структура дискусійного уроку передбачає представлення різних точок зору на проблему, обмін аргументами, підведення підсумків обговорення. Теми дискусій можуть стосуватися оцінки діяльності Хмельницького, характеру Переяславської угоди, альтернатив розвитку подій після 1654 р. Учитель організовує дискусію так, щоб усі учні мали можливість висловитися, а обговорення відбувалося в атмосфері взаємної поваги. Дискусія вимагає попередньої підготовки учнів, знайомства з різними історіографічними підходами, аналізу аргументів різних дослідників. Методична цінність дискусійних уроків полягає в розвитку комунікативних компетентностей та критичного мислення учнів [32, с. 123].

Урок-семінар передбачає глибоке вивчення окремих аспектів Хмельниччини через підготовлені учнями доповіді та їхнє обговорення в класі. Структура семінару включає вступне слово вчителя, презентацію доповідей учнями, обговорення проблемних питань, підведення підсумків. Теми доповідей можуть охоплювати дипломатичну діяльність Хмельницького, внутрішню політику гетьмана, культурне життя епохи, військове мистецтво козаків. Учні готують презентації з використанням ілюстративного матеріалу, карт, схем, що робить виступи більш наочними та цікавими. Семінар розвиває навички публічного виступу, уміння презентувати результати самостійної роботи, відповідати на запитання аудиторії. Методична особливість семінарів полягає в зміні ролі вчителя з транслятора знань на організатора навчальної діяльності учнів [37, с. 156].

Інтегрований урок поєднує матеріал з історії України та всесвітньої історії, показуючи події Хмельниччини в контексті європейських процесів середини XVII століття. Структура інтегрованого уроку передбачає встановлення зв'язків між подіями в Україні та Тридцятилітньою війною, революцією в Англії, іншими європейськими процесами епохи. Учитель демонструє, як українські події впливали на міжнародну ситуацію та як європейська політика впливала на перебіг подій в Україні. Інтеграція може відбуватися також з географією при вивченні територіальних змін, з літературою при аналізі літописів, з мистецтвознавством при розгляді культурних пам'яток. Такий підхід формує цілісне уявлення про епоху та місце України в європейській історії [33, с. 89].

Урок з використанням інформаційно-комунікаційних технологій передбачає застосування мультимедійних презентацій, відеоматеріалів, інтерактивних карт при вивченні Хмельниччини. Структура такого уроку може включати перегляд документального фільму про події визвольної війни, роботу з інтерактивною картою бойових дій, віртуальну екскурсію історичними місцями. Мультимедійні презентації дозволяють візуалізувати історичні події, показати портрети діячів епохи, зображення битв, документи того часу.

Інтерактивні карти дають можливість простежити динаміку бойових дій, зміну кордонів, переміщення військ під час кампаній. Використання ІКТ підвищує мотивацію учнів, робить урок більш наочним та цікавим, відповідає запитам цифрового покоління [20, с. 78].

Урок-екскурсія реальна чи віртуальна дозволяє учням познайомитися з історичними пам'ятками епохи Хмельниччини та відчувати атмосферу козацької доби. Структура уроку-екскурсії включає підготовчий етап, безпосередньо екскурсію з поясненнями, закріплення вражень через обговорення або творчі завдання. Реальна екскурсія може проводитися до музеїв, де зберігаються артефакти козацької доби, до історичних місць, пов'язаних з подіями визвольної війни. Віртуальна екскурсія використовує можливості інтернету для відвідування музеїв, історичних місць, перегляду експозицій без фізичного переміщення класу. Екскурсія поєднує навчальну та виховну функції, формуючи інтерес до історії рідного краю та шанобливе ставлення до історичної спадщини [19, с. 134].

Диференційований урок враховує різний рівень підготовки учнів та пропонує завдання різної складності при вивченні Хмельниччини. Структура такого уроку передбачає поділ класу на групи за рівнем знань або організацію роботи, де кожен учень отримує завдання відповідно до своїх можливостей. Сильніші учні можуть виконувати дослідницькі завдання, аналізувати складні джерела, готувати розгорнуті презентації про дискусійні питання епохи. Учні середнього рівня працюють з адаптованими текстами, виконують завдання на встановлення зв'язків між подіями, складають схеми та таблиці. Слабкіші учні отримують завдання на запам'ятовування основних фактів, дат, персоналій, роботу з ілюстративним матеріалом. Диференціація забезпечує успішність кожного учня та створює умови для розвитку на оптимальному рівні складності [42, с. 67].

Урок розвитку критичного мислення використовує спеціальні прийоми та стратегії для формування аналітичних навичок учнів при вивченні історії Хмельниччини. Структура такого уроку включає стадії виклику, осмислення та

рефлексії, які відповідають етапам розвитку критичного мислення. На стадії виклику учні актуалізують наявні знання про тему, формулюють запитання, на які хочуть отримати відповіді під час уроку. Стадія осмислення передбачає роботу з новою інформацією через читання текстів, перегляд відео, аналіз джерел із використанням спеціальних прийомів. Рефлексія дозволяє учням усвідомити, що вони дізналися, як змінилися їхні уявлення про події, які нові питання виникли. Методи критичного мислення включають стратегії читання з позначками, кластери, діаграми Венна, що допомагає структурувати інформацію [48, с. 145].

Урок-гра використовує ігрові форми навчання для підвищення мотивації та активності учнів при вивченні Хмельниччини. Структура уроку-гри передбачає представлення правил, розподіл ролей, ігрову діяльність, підведення підсумків з виявленням переможців. Ігри можуть бути різних типів: історична вікторина, рольова гра, імітаційна гра, де учні моделюють історичні події або процеси. Історична вікторина перевіряє знання фактів про епоху через змагання між командами учнів. Рольова гра може моделювати козацьку раду, дипломатичні переговори Хмельницького з представниками різних держав, військову нараду перед битвою. Ігрові форми роблять урок емоційно насиченим, сприяють кращому запам'ятовуванню матеріалу, розвивають комунікативні навички [44, с. 89].

Урок-проект передбачає виконання учнями дослідницьких або творчих проектів, присвячених різним аспектам історії Хмельниччини. Структура проектного уроку включає презентацію учнівських проектів, їхнє обговорення, оцінювання результатів роботи. Проекти можуть бути індивідуальними або груповими, короткостроковими або довгостроковими залежно від складності теми та часових можливостей. Теми проектів охоплюють дослідження конкретних подій визвольної війни, біографії діячів епохи, культурне життя Гетьманщини, повсякденне життя козаків. Учні використовують різні джерела інформації, створюють презентації, відео, буклети, макети, що демонструють результати їхньої роботи. Проектна діяльність розвиває дослідницькі навички,

творчість, уміння працювати в команді та презентувати результати роботи [25, с. 67].

3.2. Інноваційний підхід, технології та моделі навчання теми в школі

Технологія інтерактивного навчання змінює традиційну модель навчання історії Хмельниччини, перетворюючи учнів із пасивних слухачів на активних учасників навчального процесу. Інтерактивні методи базуються на діалозі, співпраці, взаємодії між учителем та учнями, між самими учнями під час вивчення історичного матеріалу. Технологія передбачає використання різноманітних форм роботи: роботу в парах, групову роботу, дискусії, рольові ігри, симуляції історичних подій. Учні не просто засвоюють інформацію про події визвольної війни, а аналізують джерела, висловлюють власні думки, обґрунтовують позиції, приймають рішення в моделях історичних ситуацій. Інтерактивні методи розвивають комунікативні компетентності, критичне мислення, здатність до співпраці, що є важливими навичками для сучасного життя. Методична особливість технології полягає в зміні ролі вчителя з джерела інформації на фасилітатора навчального процесу [44, с. 112].

Технологія розвитку критичного мислення через читання та письмо адаптована для уроків історії дозволяє формувати аналітичні навички учнів при роботі з текстами про Хмельниччину. Базова модель технології включає три стадії виклику, осмислення змісту та рефлексії, які організують процес засвоєння історичної інформації. На стадії виклику використовуються прийоми мозкового штурму, складання кластерів, таблиці питань, що активізують наявні знання учнів про епоху. Стадія осмислення передбачає роботу з текстами через стратегії читання з позначками, інсерт, подвійний щоденник, що допомагає структурувати інформацію. Рефлексія здійснюється через написання есе, синквейнів, складання концептуальних таблиць, що дозволяє усвідомити та закріпити нове знання. Технологія формує вміння критично аналізувати тексти,

виявляти позицію автора, співставляти різні джерела інформації про історичні події [50, с. 78].

Проблемно-пошукова технологія навчання базується на створенні проблемних ситуацій, які стимулюють пізнавальну активність учнів та розвивають їхнє мислення при вивченні дискусійних питань Хмельниччини. Учитель формулює проблемні питання про причини тих чи інших рішень Хмельницького, альтернативи історичного розвитку, оцінку суперечливих подій епохи. Учні висувують гіпотези, шукають аргументи на підтвердження або спростування різних версій, аналізують історичні джерела для знаходження відповідей. Технологія включає різні рівні проблемності від проблемного викладу матеріалу вчителем до самостійного дослідження учнями складних історичних питань. Проблемний підхід розвиває самостійність мислення, уміння аналізувати складні ситуації, обґрунтовувати власну позицію з дискусійних питань. Методична цінність технології полягає в формуванні дослідницьких навичок та творчого підходу до вивчення історії [49, с. 134].

Технологія кооперативного навчання організує роботу учнів у малих групах, де вони спільно виконують завдання з історії Хмельниччини та несуть колективну відповідальність за результати. Групова робота може бути організована за різними моделями: навчаючись учусь, джигсо, груповий проект, колективне дослідження історичної проблеми. У моделі джигсо кожен член групи стає експертом з певного аспекту теми, потім навчає інших членів групи своєму матеріалу. Технологія розвиває не лише предметні знання, але й соціальні навички співпраці, комунікації, взаємодопомоги між учнями. Групова робота дозволяє диференціювати завдання відповідно до можливостей кожного учня, створюючи ситуацію успіху для всіх. Методична особливість технології полягає в організації навчального процесу так, щоб успіх кожного був необхідною умовою успіху всієї групи [32, с. 156].

Технологія проектного навчання передбачає виконання учнями довгострокових дослідницьких або творчих проектів, присвячених різним аспектам історії Хмельниччини. Проектна робота включає етапи вибору теми,

планування діяльності, збору інформації, аналізу матеріалів, створення продукту, презентації результатів. Учні можуть досліджувати локальну історію подій визвольної війни в їхньому регіоні, вивчати біографії діячів епохи, створювати віртуальні музеї козацької доби. Проекти можуть бути реалізовані в різних формах: мультимедійна презентація, відеофільм, веб-сайт, буклет, виставка, театральна вистава про події епохи. Технологія розвиває дослідницькі навички, творчість, самостійність, уміння працювати з різними джерелами інформації, презентувати результати роботи. Методична цінність проектного навчання полягає в інтеграції різних видів діяльності та створенні мотивації через особисту зацікавленість учнів [21, с. 89].

Технологія навчання в грі використовує ігрові форми для підвищення мотивації та залучення учнів до активного вивчення історії Хмельниччини. Навчальні ігри можуть бути різних типів: рольові ігри, імітаційні ігри, ділові ігри, історичні вікторини, квести з історичними завданнями. Рольова гра може моделювати козацьку раду, де учні виступають у ролях старшини, обговорюють важливі рішення, приймають постанови. Імітаційна гра може відтворювати дипломатичні переговори Хмельницького з представниками різних держав, де учні аргументують позиції своїх персонажів. Історичний квест передбачає виконання завдань різного характеру, які ведуть до розкриття історичної таємниці або вирішення проблеми. Ігрові технології роблять навчання емоційно насиченим, сприяють кращому запам'ятовуванню матеріалу, розвивають комунікативні та творчі здібності учнів [39, с. 167].

Технологія дебатів організує структуроване обговорення дискусійних питань історії Хмельниччини за певними правилами, що розвиває аргументацію та ораторське мистецтво учнів. Формат дебатів передбачає поділ учнів на команди, які захищають протилежні позиції з певного питання, наприклад оцінку Переяславської угоди. Кожна команда готує аргументи на підтримку своєї позиції, передбачає контраргументи опонентів, готує запитання для перехресного допиту. Дебати мають чітку структуру з регламентованим часом виступів, послідовністю промов, роллю модератора та суддів. Технологія

вимагає глибокого знання матеріалу, оскільки учні мають не просто висловити думку, а обґрунтувати її історичними фактами та логічними аргументами. Методична цінність дебатів полягає в розвитку критичного мислення, уміння аргументувати позицію, слухати опонентів, коректно вести полеміку [27, с. 78].

Технологія використання інформаційно-комунікаційних технологій розширює можливості навчання історії Хмельниччини через залучення цифрових ресурсів та інструментів. Мультимедійні презентації дозволяють візуалізувати історичні події, показати карти, портрети, зображення битв, документи епохи. Інтерактивні карти дають можливість простежити динаміку бойових дій, зміну територій під контролем різних сторін конфлікту. Відеоматеріали документальні фільми, реконструкції історичних подій занурюють учнів в атмосферу епохи. Віртуальні екскурсії дозволяють відвідувати музеї, історичні місця без фізичного переміщення класу. Онлайн-платформи для співпраці забезпечують можливість спільної роботи учнів над проектами, обміну матеріалами, обговорення історичних питань. Методична особливість ІКТ полягає в підвищенні наочності навчання та створенні інтерактивного освітнього середовища [20, с. 134].

Технологія диференційованого навчання враховує індивідуальні особливості учнів та пропонує різні освітні траєкторії при вивченні історії Хмельниччини. Диференціація може здійснюватися за рівнем складності завдань, темпом засвоєння матеріалу, способами представлення інформації, формами контролю знань. Учні з високим рівнем підготовки отримують складні дослідницькі завдання, аналізують першоджерела, готують розгорнуті презентації про дискусійні питання. Учні середнього рівня працюють з адаптованими текстами, виконують завдання на встановлення зв'язків, складають схеми та таблиці. Учні з низьким рівнем засвоюють базові знання про події, працюють з ілюстративним матеріалом, виконують завдання репродуктивного характеру. Диференційований підхід забезпечує успішність кожного учня та створює умови для розвитку на оптимальному рівні складності [42, с. 145].

Технологія розвитку історичного мислення формує специфічні для історії когнітивні навички при вивченні Хмельниччини через роботу з різними типами історичних джерел. Учні вчаться розрізняти первинні та вторинні джерела, критично оцінювати їхню достовірність, виявляти позицію автора документа. Робота з джерелами передбачає аналіз універсалів Хмельницького, літописних свідчень, іноземних описів подій для реконструкції історичних процесів. Учні розвивають уміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між подіями, розрізняти причини та приводи, безпосередні та віддалені наслідки. Технологія включає формування розуміння історичного контексту, який визначав дії людей минулого, їхні мотиви, можливості, обмеження. Методична цінність технології полягає в формуванні специфічно історичних способів мислення, які відрізняються від повсякденного розуміння минулого [48, с. 167].

Технологія перевернутого класу змінює традиційну структуру навчання, коли учні попередньо знайомляться з матеріалом про Хмельниччину вдома, а на уроці відбувається практична робота та поглиблення знань. Учні переглядають відеолекції, читають тексти, ознайомлюються з джерелами самостійно до уроку, що дозволяє використати час заняття для активної роботи. На уроці учитель організовує дискусії, аналіз складних питань, роботу з проблемними завданнями, індивідуальні консультації для тих, хто має труднощі. Технологія вимагає відповідального ставлення учнів до самостійної роботи та наявності технічних можливостей для доступу до навчальних матеріалів. Перевернутий клас дозволяє індивідуалізувати темп засвоєння теоретичного матеріалу та максимізувати час для інтерактивної роботи на уроці. Методична особливість технології полягає в зміні співвідношення між домашньою та класною роботою учнів [34, с. 89].

Технологія сторітелінгу використовує наративний підхід до навчання історії Хмельниччини через розповідь захоплюючих історій про події та людей епохи. Історичні наративи роблять минуле більш зрозумілим та емоційно близьким для учнів, допомагають уявити реальних людей за історичними фактами. Учитель може розповідати історії про долі конкретних учасників

визвольної війни, драматичні епізоди битв, дипломатичні інтриги, повсякденне життя козаків. Учні також можуть створювати власні наративи на основі історичних джерел, уявляючи себе свідками або учасниками подій. Сторітелінг поєднує фактичну точність з емоційним залученням, роблячи історію живою та цікавою для підлітків. Технологія розвиває історичну уяву, емпатію до людей минулого, розуміння їхніх мотивів та дилем, з якими вони стикалися [38, с. 112].

Технологія формування компетентностей орієнтує навчання історії Хмельниччини не на засвоєння певного обсягу фактів, а на розвиток умінь та навичок, необхідних для життя. Предметні компетентності включають уміння працювати з історичними джерелами, встановлювати хронологічну послідовність подій, визначати причинно-наслідкові зв'язки, орієнтуватися в історичному просторі. Ключові компетентності охоплюють критичне мислення, комунікацію, співпрацю, цифрову грамотність, які формуються через різноманітні види діяльності на уроках історії. Громадянська компетентність розвивається через усвідомлення історичних коренів сучасних інститутів, розуміння державотворчих процесів, формування патріотизму на основі знання національної історії. Компетентнісний підхід вимагає зміни методів оцінювання з акцентом на практичне застосування знань у різних ситуаціях [45, с. 134].

Технологія історичної реконструкції дозволяє учням відтворювати різні аспекти життя епохи Хмельниччини через моделювання матеріальної культури, побуту, звичаїв козацької доби. Учні можуть створювати макети козацьких укріплень, реконструювати одяг та зброю козаків, відтворювати предмети побуту на основі історичних описів. Реконструкція історичних подій через театралізовані дійства дозволяє відчувати атмосферу епохи, зрозуміти логіку дій історичних персонажів. Відвідування фестивалів історичної реконструкції або організація власних подій дає можливість побачити козацьку добу в дії. Технологія поєднує інтелектуальну та практичну діяльність, робить історію тривимірною та відчутною для учнів. Методична цінність реконструкції

полягає в розвитку історичної уяви та глибшому розумінні матеріальних основ життя минулих епох [22, с. 45].

Технологія медіаосвіти на уроках історії формує критичне ставлення учнів до різних представлень про Хмельниччину в кіно, телебаченні, комп'ютерних іграх, соціальних мережах. Учні аналізують історичні фільми про події XVII століття, виявляють відповідності та розбіжності з історичною дійсністю, обговорюють причини спотворень. Робота з різними типами медіа розвиває розуміння того, як створюються образи минулого в популярній культурі, які ідеологічні меседжі вони несуть. Учні вчаться розрізняти історичні факти та їхні інтерпретації, наукові дослідження та художній вимисел, об'єктивну інформацію та пропаганду. Медіаосвіта особливо важлива в епоху інформаційної перенасиченості, коли учні постійно стикаються з різноманітними версіями історії в медіапросторі. Технологія формує медіаграмотність як здатність критично аналізувати інформацію незалежно від форми її представлення [31, с. 167].

Технологія навчання на основі досліджень залучає учнів до самостійного вивчення окремих аспектів історії Хмельниччини через виконання міні-досліджень історичних проблем. Дослідницький процес включає формулювання історичного питання, висування гіпотези, збір джерел, їхній аналіз, формулювання висновків, презентацію результатів. Учні можуть досліджувати локальну історію подій визвольної війни, біографії маловідомих діячів епохи, окремі битви чи дипломатичні епізоди на основі доступних джерел. Дослідницька робота розвиває навички самостійного здобуття знань, критичного мислення, роботи з різними типами інформації. Технологія наближує учнів до способів роботи професійних істориків, демонструє, як створюється історичне знання. Методична цінність дослідницького підходу полягає в формуванні активної позиції учня як творця знання, а не пасивного споживача готової інформації [43, с. 89].

РОЗДІЛ 4. МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ НАВЧАННЯ

4.1. Козацька революція середини XVII ст.: методика усного і наочного навчання теми у шкільному курсі історії

Усне навчання історії Козацької революції залишається базовим методом навчання, що дозволяє вчителю передати учням систематизовану інформацію про події середини XVII століття через живе слово. Розповідь учителя про початок повстання, військові кампанії Богдана Хмельницького, дипломатичні перипетії епохи створює цілісну картину революційних подій у свідомості учнів. Майстерність усного навчання полягає в умінні зацікавити аудиторію, використовуючи яскраві деталі, драматичні епізоди, цікаві факти про історичних персонажів. Учитель варіює темп розповіді, використовує паузи для підкреслення ключових моментів, змінює інтонацію для передачі емоційної атмосфери подій. Усне навчання дозволяє встановити безпосередній контакт з учнями, реагувати на їхні запитання, пояснювати складні моменти додатково. Ефективна розповідь поєднує науковість із доступністю, історичну точність з емоційною виразністю, що робить минуле живим для восьмикласників [45, с. 78].

Пояснення як метод усного навчання використовується для розкриття причинно-наслідкових зв'язків між подіями Козацької революції, аналізу мотивів дій історичних осіб. Учитель пояснює, чому козацтво та селянство підтримали повстання Хмельницького, які економічні, соціальні, релігійні, національні чинники спричинили вибух народного невдоволення. Пояснення потребує логічної структури, чіткого викладу аргументів, використання прикладів для ілюстрації загальних тверджень про історичні процеси. Учитель розкриває складність історичних явищ, показує взаємодію різних факторів, що визначали перебіг подій визвольної війни. Метод пояснення розвиває логічне мислення учнів, формує розуміння історичної причинності, уміння бачити зв'язки між різними аспектами минулого. Ефективне пояснення використовує

аналогії з сучасністю або іншими історичними періодами для кращого розуміння учнями складних процесів [37, с. 112].

Бесіда як метод усного навчання передбачає діалог між учителем та учнями, що активізує пізнавальну діяльність та розвиває мовлення школярів при вивченні Козацької революції. Евристична бесіда будується так, щоб учні самостійно доходили висновків про причини, перебіг, наслідки історичних подій через систему запитань учителя. Учитель ставить проблемні питання про мотиви рішень Хмельницького, альтернативи розвитку подій, оцінку значення революції для української історії. Учні висловлюють припущення, аргументують думки, дискутують між собою під керівництвом учителя, що формує активну позицію в навчанні. Бесіда дозволяє виявити рівень розуміння матеріалу, скоригувати помилкові уявлення, поглибити знання через обговорення різних точок зору. Метод розвиває комунікативні навички, критичне мислення, вміння формулювати та обґрунтовувати власну позицію з історичних питань [44, с. 134].

Лекція адаптована для шкільної аудиторії використовується при викладанні складних тем про Козацьку революцію, які потребують систематичного та послідовного викладу великого обсягу матеріалу. Шкільна лекція коротша за вузівську, триває 15-20 хвилин і поєднується з іншими методами роботи на уроці для підтримання уваги учнів. Учитель читає лекцію про дипломатичну діяльність Хмельницького, внутрішню політику гетьмана, формування державних інститутів Гетьманщини, що вимагає послідовного викладу взаємопов'язаних фактів. Лекція супроводжується планом на дошці, ключовими датами, термінами, іменами, які учні записують у зошити для подальшого запам'ятовування. Метод формує вміння слухати, виділяти головне, конспектувати усну інформацію, що є важливими навичками для подальшого навчання. Ефективна лекція має чітку структуру з вступом, основною частиною, висновками, що полегшує сприйняття та запам'ятовування матеріалу [39, с. 156].

Образна розповідь створює яскраві картини минулого, занурюючи учнів в атмосферу епохи Хмельниччини через детальні описи подій, персонажів, побуту козацької доби. Учитель розповідає про битву під Жовтими Водами так, щоб учні уявили розташування військ, хід бою, рух кінноти, гуркіт гармат, крики воїнів. Опис особистості Богдана Хмельницького включає деталі його зовнішності, характеру, звичок, що робить гетьмана живою людиною, а не абстрактною історичною фігурою. Розповідь про повсякденне життя козаків охоплює їхній одяг, зброю, житло, їжу, звичаї, що дозволяє відчувати матеріальну культуру епохи. Образне навчання розвиває історичну уяву, емоційне сприйняття минулого, здатність до емпатії з людьми інших епох. Метод особливо ефективний для підлітків, які краще запам'ятовують яскраві образи та драматичні епізоди, ніж абстрактні узагальнення [38, с. 89].

Проблемний виклад матеріалу про Козацьку революцію передбачає, що учитель сам формулює проблему, показує шлях її вирішення, демонструє логіку історичного дослідження. Учитель ставить питання про причини поразки під Берестечком, пропонує різні гіпотези, аналізує джерела, зважає аргументи різних версій, приходить до обґрунтованого висновку. Проблемний виклад показує учням, як працюють історики, як з фрагментарних свідчень реконструюється минуле, як оцінюється достовірність різних джерел. Учні спостерігають процес розв'язання проблеми, засвоюють логіку історичного мислення, бачать, що історичне знання є результатом критичного аналізу. Метод готує учнів до самостійної дослідницької роботи, формує розуміння природи історичного знання, розвиває критичне мислення. Проблемний виклад ефективний при введенні дискусійних тем, де існують різні історіографічні інтерпретації подій [49, с. 167].

Наочність як принцип навчання історії Козацької революції реалізується через використання різноманітних візуальних матеріалів, що конкретизують та ілюструють словесний виклад учителя. Предметна наочність включає репродукції козацької зброї, одягу, побутових предметів, які можна показати через фотографії музейних експонатів або макети. Образотворча наочність

охоплює портрети Богдана Хмельницького та інших діячів епохи, картини художників, що зображують битви, козацький побут, історичні події. Умовно-графічна наочність представлена схемами битв, таблицями хронології подій, діаграмами соціальної структури козацького суспільства. Наочність робить абстрактне знання конкретним, полегшує розуміння складних процесів, підвищує інтерес до теми, сприяє кращому запам'ятовуванню матеріалу. Методична проблема полягає в оптимальному дозуванні наочності, щоб вона допомагала розумінню, а не відволікала увагу від сутності історичних процесів [45, с. 201].

Історична карта є найважливішим засобом наочності при вивченні військових кампаній Козацької революції, територіальних змін, дипломатичних відносин епохи. Карта показує театр воєнних дій, розташування військ перед битвами, напрямки руху армій під час походів, зміну кордонів після укладення договорів. Робота з картою формує просторові уявлення учнів про події, розуміння географічних факторів, що впливали на перебіг війни. Учитель демонструє на карті, як географічне становище українських земель визначало зовнішньополітичні орієнтації Хмельницького, роль природних рубежів у веденні бойових дій. Учні вчаться читати історичну карту, орієнтуватися в історичному просторі, знаходити місця подій, простежувати їхню динаміку в часі. Робота з контурною картою дозволяє закріпити знання через практичну діяльність з нанесення об'єктів, маршрутів, позначення територій [23, с. 67].

Ілюстрації портрети історичних діячів, зображення битв, козацького побуту конкретизують уявлення учнів про епоху Хмельниччини через візуальні образи. Портрет Богдана Хмельницького дозволяє учням уявити зовнішність гетьмана, хоча більшість зображень є пізнішими реконструкціями або стилізаціями. Батальні картини показують масштаб битв, озброєння козаків і поляків, тактику ведення бою, хоча мають певну художню умовність. Зображення козацького одягу, зброї, побутових предметів дають уявлення про матеріальну культуру епохи на основі збережених артефактів. Учитель навчає учнів критично аналізувати ілюстрації, розрізняти достовірні зображення на

основі джерел та художню фантазію пізніших авторів. Ілюстрації роблять розповідь учителя більш живою та конкретною, допомагають учням візуалізувати історичні події [47, с. 89].

Схеми та таблиці систематизують інформацію про Козацьку революцію в наочній формі, показуючи структуру явищ, зв'язки між елементами, послідовність подій. Хронологічна таблиця включає основні події визвольної війни з датами, що допомагає запам'ятати послідовність та зрозуміти динаміку процесів. Схема битви показує розташування військ, їхні маневри, ключові епізоди бою, що полегшує розуміння тактики та стратегії. Таблиця договорів Хмельницького з різними державами систематизує дипломатичну діяльність гетьмана, дозволяє порівняти умови угод, побачити еволюцію зовнішньої політики. Схема державного устрою Гетьманщини показує ієрархію влади, функції різних інститутів, зв'язки між елементами адміністративної системи. Учні вчаться створювати власні схеми та таблиці для систематизації історичної інформації, що розвиває аналітичні навички [22, с. 78].

Мультимедійна презентація поєднує різні види наочності тексти, ілюстрації, карти, схеми, відео в інтерактивному форматі для комплексного навчання теми про Козацьку революцію. Слайди презентації структурують матеріал уроку, виділяють ключові поняття, дати, події, що полегшує сприйняття та конспектування учнями. Анімація на слайдах може показувати рух військ під час битв, зміну територій у часі, розгортання історичних процесів динамічно. Гіперпосилання дозволяють швидко переходити до додаткових матеріалів, джерел, ілюстрацій для поглибленого вивчення окремих аспектів теми. Презентація робить урок більш сучасним, відповідає звичкам цифрового покоління учнів до візуального сприйняття інформації. Методична проблема полягає в тому, щоб презентація допомагала розумінню, а не підміняла розповідь учителя механічним читанням тексту зі слайдів [20, с. 134].

Відеоматеріали документальні фільми, історичні реконструкції, анімації занурюють учнів в атмосферу епохи Хмельниччини через рухомі зображення та звук. Документальний фільм про Козацьку революцію представляє

комплексний погляд на події з коментарями істориків, демонстрацією історичних місць, експертними оцінками. Історична реконструкція битви показує, як могли виглядати бойові дії козаків проти польського війська, хоча має певну умовність. Анімація може візуалізувати рух військ на карті, зміну політичних кордонів, розвиток подій у часі більш динамічно, ніж статичні карти. Учитель використовує відеофрагменти дозовано, супроводжує переглядом завданнями на спостереження, після перегляду організовує обговорення побаченого. Відеоматеріали підвищують мотивацію учнів, роблять урок емоційно насиченим, але не повинні підміняти самотійну роботу учнів з історичною інформацією [31, с. 156].

Віртуальна екскурсія дозволяє відвідувати музеї, історичні місця, пов'язані з Козацькою революцією, без фізичного переміщення класу через використання цифрових технологій. Віртуальний тур музеєм показує експонати козацької доби зброю, одяг, документи, побутові предмети, що зберігаються в колекціях. Панорамні зображення історичних місць дозволяють оглянути поле битви, фортеці, міста, пов'язані з подіями визвольної війни. Інтерактивні елементи віртуальної екскурсії дають можливість наблизити окремі об'єкти, прочитати пояснення, послухати аудіогід про експонати. Віртуальна екскурсія розширює можливості наочності, робить доступними об'єкти, які фізично недоступні для відвідування класом. Метод формує інтерес до музейної справи, історичної спадщини, бережливе ставлення до пам'яток минулого [30, с. 178].

Демонстрація історичних документів універсалів Хмельницького, літописних текстів, дипломатичного листування дозволяє учням побачити справжні джерела інформації про Козацьку революцію. Учитель показує репродукції документів, звертає увагу на зовнішній вигляд, мову, стиль, печатки, підписи як елементи матеріальної культури епохи. Читання фрагментів документів мовою оригіналу дає відчуття автентичності, хоча потребує перекладу або адаптації для розуміння учнями. Аналіз змісту документа виявляє інформацію про події, позицію автора, історичний контекст створення тексту. Робота з документами формує критичне ставлення до джерел,

розуміння різниці між першоджерелами та пізнішими інтерпретаціями. Метод розвиває навички джерелознавчого аналізу, які є основою історичного дослідження [7, с. 112].

Музейні експонати справжні або репродуковані артефакти козацької доби конкретизують уявлення учнів про матеріальну культуру епохи Хмельниччини через безпосередній контакт з об'єктами минулого. Зброя шаблі, списи, рушниці, гармати демонструють військову техніку козаків, їхнє озброєння порівняно з противниками. Елементи одягу свитки, шаровари, пояси, шапки показують особливості козацького вбрання, що відрізняло їх від інших станів. Побутові предмети посуд, знаряддя праці, прикраси дають уявлення про повсякденне життя людей XVII століття. Учитель організовує відвідування музею або запрошує музейного працівника з колекцією артефактів до школи для практичного знайомства. Робота з музейними експонатами робить історію тактильно відчутною, перетворює абстрактні знання на конкретний досвід взаємодії з минулим [19, с. 89].

Макети та моделі історичних об'єктів козацьких фортець, зброї, побутових сцен створюють тривимірні уявлення про матеріальну культуру епохи Хмельниччини. Макет Запорозької Січі показує планування козацької фортеці, розташування курінів, церкви, адміністративних будівель, оборонних споруд. Модель козацького човна чайки демонструє конструкцію плавзасобу, який використовувався для морських походів та річкових переправ. Діорама битви створює об'ємну картину бойових дій з розташуванням фігурок воїнів, гармат, укріплень на рельєфному тлі. Учні можуть створювати власні макети як проектні роботи, що поєднує вивчення історії з практичною творчістю. Макети розвивають просторову уяву, розуміння масштабів історичних об'єктів, здатність візуалізувати описи з текстів [22, с. 101].

Історичні костюми та їхня демонстрація дозволяють учням побачити, як виглядали козаки, шляхта, селяни епохи Хмельниччини, зрозуміти соціальні відмінності через одяг. Козацький стрій з характерними шароварами, свиткою, поясом, чоботами, шапкою демонструє елементи національного вбрання, що

стало символом козацтва. Різниця між одягом старшини та рядових козаків показує соціальну стратифікацію, багатство тканин та оздоблення як маркери статусу. Демонстрація може відбуватися через манекени в музеї, фотографії реконструкторів, презентацію історичного одягу на учнях-волонтерах. Робота з костюмами формує уявлення про повсякденну культуру епохи, естетичні уподобання людей минулого, практичні функції одягу [8, с. 145].

Поєднання усних та наочних методів навчання створює оптимальні умови для засвоєння матеріалу про Козацьку революцію через одночасне залучення різних каналів сприйняття інформації учнями. Розповідь учителя супроводжується демонстрацією карт, ілюстрацій, схем, що конкретизує словесний опис подій візуальними образами. Наочність ілюструє усне навчання, робить абстрактні поняття конкретними, полегшує розуміння складних процесів через їхню візуалізацію. Методична майстерність учителя полягає в органічному поєднанні слова та образу, коли наочність з'являється в потрібний момент розповіді для посилення враження. Надмірна наочність може відволікати увагу від змісту, а недостатня робить виклад абстрактним та важким для сприйняття восьмикласників. Оптимальне співвідношення усних та наочних методів залежить від конкретної теми, складності матеріалу, особливостей класу, технічних можливостей кабінету історії [45, с. 234].

4.2. Сучасний урок історії

Тема уроку: Берестецька битва 1651 року – переломний момент у визвольній війні

Клас: 8

Тип уроку: комбінований урок із застосуванням технології критичного мислення та інтерактивних методів навчання

Мета уроку: формування в учнів цілісного розуміння подій Берестецької битви, її причин, перебігу та наслідків для подальшого розвитку Козацької

революції через аналіз історичних джерел та критичне осмислення різних інтерпретацій події.

Очікувані результати: після завершення уроку учні зможуть пояснити стратегічне значення Берестецької битви, проаналізувати причини поразки козацько-татарського війська, оцінити вплив цієї події на подальший перебіг визвольної війни, працювати з історичними джерелами для реконструкції подій, формулювати власну аргументовану позицію щодо дискусійних питань битви. Учні розвиватимуть навички критичного мислення, роботи з картографічним матеріалом, аналізу причинно-наслідкових зв'язків між історичними подіями, що сприятиме формуванню історичної компетентності.

Обладнання уроку: мультимедійна презентація з картами, схемами битви, портретами учасників подій, фрагменти історичних джерел (літописи, іноземні свідчення), робочі аркуші для учнів із завданнями різного рівня складності, інтерактивна карта бойових дій, відеофрагмент історичної реконструкції битви, QR-коди для доступу до додаткових матеріалів, планшети або смартфони для роботи з цифровими інструментами (Kahoot, Mentimeter, Padlet), картки для рольової гри, бейджі з іменами історичних персонажів, системи миттєвого голосування. Підготовлено роздатковий матеріал із текстами джерел для групової роботи, контурні карти для позначення стратегічної ситуації, картки з термінами та поняттями для актуалізації знань, ігрові елементи для гейміфікації уроку.

Структура уроку:

I. Організаційний момент (2 хвилини)

Вчитель вітає учнів, перевіряє готовність до уроку, створює робочу атмосферу, повідомляє тему та мету заняття. Учні налаштовуються на активну роботу, готують зошити, підручники, необхідні матеріали для виконання завдань протягом уроку. Вчитель активує систему гейміфікації, пояснюючи правила отримання балів за активність, правильні відповіді та якість виконання завдань. На дошці або екрані відображається таблиця лідерів, яка оновлюватиметься протягом уроку, мотивуючи учнів до активної участі.

II. Актуалізація опорних знань (7 хвилин)

Вчитель організовує інтерактивне опитування через Kahoot або Mentimeter про попередні події визвольної війни, успіхи козацького війська у 1648-1649 роках, укладення Зборівського договору та його умови. Учні використовують смартфони або планшети для відповідей на запитання у форматі гри-змагання, що створює динамічну атмосферу та миттєво показує рівень знань класу. Запитання стосуються причин відновлення воєнних дій у 1651 році, міжнародної ситуації напередодні битви, становища Речі Посполитої після поразок у перші роки війни.

На інтерактивній дошці Padlet учні створюють спільну "стіну очікувань", розміщуючи свої припущення щодо результатів нової військової кампанії 1651 року. Вчитель демонструє на інтерактивній карті стратегічну ситуацію весни 1651 року, залучаючи учнів до позначення розташування військ сторін, напрямків їхніх рухів до місця майбутньої битви. Використовується технологія доповненої реальності (якщо є можливість), щоб учні через екрани пристроїв побачили 3D-модель розташування військ на місцевості.

III. Мотивація навчальної діяльності (3 хвилини)

Вчитель створює проблемну ситуацію, використовуючи інтерактивний прийом "Історична загадка": на екрані з'являється послідовність перемог козацького війська (Жовті Води, Корсунь, Пилявці, Збараж), а потім раптово поразка під Берестечком. Учні отримують завдання через систему миттєвого голосування вибрати найімовірнішу причину такого розвороту подій з кількох варіантів, результати одразу відображаються на екрані у вигляді діаграми.

Демонструється коротке відео з реконструкції битви або драматичний опис літописця про масштаби зіткнення з інтерактивними елементами паузами для коментарів, запитань до класу, прогнозування подальших подій. Учні через Google Jamboard створюють інтелект-карту можливих причин поразки, яка доповнюватиметься протягом уроку. Вчитель підкреслює, що Берестецька битва стала переломним моментом у війні, після якого характер конфлікту

суттєво змінився, і пропонує учням стати історичними детективами для розслідування обставин цієї поразки.

IV. Вивчення нового матеріалу (20 хвилин)

1. Підготовка до битви та співвідношення сил (5 хвилин)

Вчитель організовує міні-рольову гру "Підготовка до війни". Клас ділиться на дві команди польську та козацько-татарську. Кожна команда отримує картки з ресурсами (кількість вояків, артилерія, фінанси, союзники) і має за 2 хвилини на інтерактивній дошці сформувати свою армію, позначивши її склад. Учні сканують QR-коди на картках, які ведуть до коротких відеоінфографік про різні роди військ XVII століття (піхота, кіннота, артилерія, найманці).

На інтерактивній карті з анімацією вчитель демонструє формування польської армії під командуванням короля Яна Казимира, залучення іноземних найманців, позиції артилерії. Учні використовують систему миттєвого голосування для прогнозування: яка сторона має перевагу за кількістю? за якістю озброєння? за досвідом командування? Результати відображаються у вигляді порівняльних стовпчикових діаграм на екрані.

Демонструється інтерактивна схема на презентації з чисельністю військ обох сторін, де учні самі можуть змінювати параметри і бачити, як це впливає на співвідношення сил: поляки мали близько 60-80 тисяч вояків проти 80-100 тисяч козаків та 50 тисяч татар. Учні працюють з інтерактивною картою на планшетах, позначають місце майбутньої битви біля містечка Берестечко на Волині, аналізують географічні умови місцевості за допомогою функції 3D-рельєфу. Через Mentimeter проводиться блискавичне опитування: чи є татари надійними союзниками? результати обговорюються класом.

2. Перебіг битви та ключові епізоди (7 хвилин)

Вчитель запускає інтерактивну анімовану карту або онлайн-симулятор битви, де учні можуть керувати поетапним відтворенням бойових дій з 28 червня по 10 липня 1651 року. Клас разом "програє" різні фази битви, натискаючи на таймлайн ключові дати та спостерігаючи за змінами на полі

бою. Описується початкова фаза битви з успішними діями козацької кінноти та артилерії, створення табору-фортеці за звичною козацькою тактикою.

Організовується інтерактивна гра "Історичні свідки". Учні отримують через QR-коди фрагменти різних історичних джерел: польські хроніки, український літопис, листи іноземних спостерігачів. Кожна група має за 2 хвилини знайти в своєму джерелі опис критичного моменту відходу хана Іслам-Гірея з татарським військом. На спільній інтерактивній дошці створюється таймлайн подій з різних перспектив, де учні розміщують цитати та факти у хронологічному порядку.

Детально розглядається критичний момент битви через рольову симуляцію "Військова рада в таборі". 5-6 учнів отримують ролі (Богдан Хмельницький, полковники Іван Богун, Максим Кривоніс, представник хана, польський шпигун, простий козак) і повинні експромтом розіграти сцену обговорення ситуації після втечі татар. Інші учні спостерігають і через систему голосування оцінюють аргументи кожного персонажа, визначаючи найкраще рішення в цій ситуації.

Учні працюють з фрагментами літописних свідчень на інтерактивній платформі, де можуть залишати коментарі, виділяти ключові фрази, ставити запитання. Аналізується драматизм ситуації, паніка в таборі після втечі татар, спроби Хмельницького зберегти контроль над військом. Використовується прийом "Жива лінія часу" учні фізично стають біля дошки на позначках ключових моментів битви, тримаючи картки з подіями, створюючи живу хронологію та пояснюючи свій епізод.

3. Причини поразки та роль різних факторів (5 хвилин)

Організовується інтерактивна групова робота "Історичні детективи". Клас ділиться на 4 детективні агентства, кожне отримує через QR-код досьє з одним фактором поразки: зрада татарських союзників, технічна перевага польської артилерії, організаційні проблеми козацького війська, стратегічні прорахунки командування. Групи мають 3 хвилини на аналіз своєї справи, використовуючи надані історичні докази (тексти, схеми, статистика).

Кожна група створює на Padlet візуальну презентацію свого фактора з аргументами, після чого презентує його класу. Інші учні через Mentimeter голосують за вагомість кожного фактора (від 1 до 10 балів), створюючи рейтинг причин поразки, який відображається на екрані у вигляді інтерактивної діаграми. Вчитель модерує дискусію, допомагаючи побачити взаємодію різних причин.

Проводиться інтерактивна вправа "Альтернативна історія" через онлайн-симулятор рішень. На екрані з'являються ключові точки вибору під час битви (наприклад, "Іслам-Гірей вагається чи відходити"), учні голосують за різні варіанти рішень, система показує ймовірні наслідки кожного вибору. Обговорюється питання про те, чи була поразка неминучою або існували альтернативні сценарії розвитку подій за інших обставин.

4. Наслідки битви для подальшого перебігу війни (3 хвилини)

Вчитель демонструє інтерактивну порівняльну карту на двох екранах: територія під контролем козаків після Зборівського договору (1649) та після Білоцерківського договору (1651). Учні через інтерактивну дошку самі можуть "стирати" втрачені території, наочно бачачи масштаби змін. Використовується прийом "До і Після" клас заповнює порівняльну таблицю на спільній онлайн-платформі, вказуючи зміни в становищі України.

Проводиться швидке інтерактивне опитування через Kahoot "Ланцюг наслідків", де учні мають з'єднати події-причини з подіями-наслідками, встановлюючи логічні зв'язки між Берестецькою поразкою та подальшими рішеннями Хмельницького (пошук нових союзників, зміна стратегії, дипломатичні контакти з Москвою). Результати обговорюються, найкращі відповіді нагороджуються бонусними балами в системі гейміфікації уроку.

V. Закріплення вивченого матеріалу (8 хвилин)

Учні виконують диференційовані завдання відповідно до рівня підготовки через інтерактивні платформи:

Базовий рівень: на планшетах складають інтерактивну хронологічну послідовність подій битви методом drag-and-drop, на цифровій контурній карті

позначають місце битви, розташування військ, заповнюють онлайн-таблицю про чисельність та склад армій. Отримують миттєвий зворотний зв'язок від системи про правильність виконання.

Середній рівень: працюють з інтерактивним історичним джерелом на спеціальній платформі, де можуть виділяти текст, залишати коментарі, визначати позицію автора через систему тегів. Формулюють дві-три причини поразки козацького війська, розміщуючи їх на спільній інтелект-карті класу з поясненнями та аргументами.

Достатній рівень: використовують онлайн-редактор для написання короткого есе на тему альтернативного розвитку подій за умови, якщо б татарська кіннота не залишила поле бою. Можуть додавати мультимедійні елементи (карти, схеми, ілюстрації) до свого есе, обґрунтовуючи власну позицію з історичними аргументами.

Високий рівень: створюють інтерактивну порівняльну презентацію Берестецької битви з іншими великими битвами визвольної війни (Жовті Води, Корсунь, Збараж) у форматі цифрової інфографіки або інтерактивної таблиці. Виявляють спільне та відмінне в тактиці, стратегії, результатах, представляючи висновки через відеопрезентацію або інтерактивний постер.

Паралельно на екрані оновлюється таблиця лідерів гейміфікації, де учні бачать свій прогрес та мотивуються до якісного виконання завдань.

VI. Підсумки уроку та рефлексія (3 хвилини)

Вчитель разом з учнями формулює головні висновки про значення Берестецької битви як переломного моменту у визвольній війні, використовуючи інтерактивну хмару слів на Mentimeter, куди учні вводять ключові поняття та висновки уроку. Найчастіші слова виділяються більшим шрифтом, створюючи візуальне узагальнення теми.

Обговорюються відповіді на проблемне питання, поставлене на початку уроку, перевіряються припущення учнів про причини поразки через повернення до спільної інтелект-карти на Google Jamboard, де зелено-червоною колірною схемою позначаються підтверджені та спростовані гіпотези.

Використовується інтерактивний прийом цифрової рефлексії через Padlet або Mentimeter, де учні анонімно або з іменами завершують фрази в онлайн-формі: "Сьогодні я дізнався...", "Було цікаво...", "Було важко...", "Я зрозумів, що...", "Тепер я можу...". Відповіді відображаються на екрані у вигляді стрічки повідомлень або хмари думок, створюючи загальну картину сприйняття уроку класом.

Вчитель оголошує переможців гейміфікаційного змагання, нагороджує найактивніших учнів віртуальними бейджами "Історичний детектив", "Експерт битви", "Кращий аналітик", які можуть бути збережені в цифровому портфоліо учня. Оцінює активність окремих учнів, якість виконання завдань, аргументованість відповідей під час обговорення, використовуючи об'єктивні дані з систем голосування та виконання інтерактивних завдань.

VII. Домашнє завдання (2 хвилини)

Базовий рівень: опрацювати параграф підручника, пройти інтерактивний онлайн-тест на платформі Google Classroom або іншій LMS для перевірки знання основних фактів про Берестецьку битву (дати, імена учасників, результати бою). Тест автоматично перевіряється системою з миттєвим зворотним зв'язком.

Середній рівень: додатково створити коротке аудіооповідання (подкаст 2-3 хвилини) або відеоролік про один з епізодів битви на вибір: підготовка до битви, перебіг бойових дій, зрада татар, прорив із табору. Використати доступні мобільні додатки для створення мультимедійного контенту.

Достатній рівень: написати історичне есе про значення Берестецької битви для долі Козацької революції в онлайн-редакторі з використанням додаткових джерел інформації, доступних через QR-коди або веб-посилання. Есе має містити інтерактивні елементи: гіперпосилання на джерела, вбудовані ілюстрації або карти.

Високий рівень: виконати дослідницьке завдання через спеціальну онлайн-платформу: порівняти описи Берестецької битви в українських літописах та польських хроніках (тексти надаються через цифрову бібліотеку),

виявити відмінності в інтерпретаціях, пояснити їхні причини, створивши порівняльну таблицю або інтерактивну презентацію з аргументами.

Творче завдання для бажаючих: створити інтерактивну інфографіку в Canva, Piktochart або Genially про хронологію битви, учасників, результати або розробити власний міні-квест/гру про Берестецьку битву в доступному конструкторі (наприклад, Google Sites, Playposit) для представлення на наступному уроці. Найкращі роботи будуть опубліковані на класній цифровій платформі або блозі.

Учні отримують всі посилання та QR-коди для домашнього завдання через Google Classroom або Viber/Telegram-групу класу.

Методичний коментар до уроку

Запропонований план-конспект реалізує компетентнісний підхід до навчання історії через залучення учнів до активної пізнавальної діяльності, роботи з історичними джерелами, критичного аналізу інформації з активним використанням сучасних цифрових технологій та інтерактивних методів. Використання технології критичного мислення на етапах актуалізації, мотивації та закріплення поєднується з гейміфікацією, рольовими іграми, роботою з інтерактивними платформами, що сприяє розвитку аналітичних навичок учнів, формуванню власної позиції щодо історичних подій та підвищенню мотивації до навчання.

Диференціація завдань забезпечує успішність кожного учня незалежно від рівня підготовки, створює можливості для індивідуального розвитку в зоні найближчого розвитку. Поєднання різних методів навчання інтерактивної розповіді з мультимедіа, бесіди через системи голосування, роботи з цифровими джерелами, групової роботи на онлайн-платформах, рольових симуляцій, гейміфікації відповідає принципу різноманітності та утримує увагу учнів протягом усього уроку, забезпечуючи активне залучення кожного.

Інноваційні елементи уроку

Інтерактивні цифрові технології: застосування інтерактивної карти з функцією доповненої реальності для демонстрації динаміки бойових дій дозволяє учням наочно побачити переміщення військ, зміну стратегічної ситуації в різні фази битви в тривимірному просторі. Використання QR-квестів перетворює роботу з історичними джерелами на захопливу гру-розслідування, де учні самостійно шукають інформацію, сканують коди, отримують миттєвий доступ до автентичних документів та мультимедійного контенту.

Гейміфікація навчального процесу: система балів, таблиця лідерів, віртуальні бейджі та нагороди створюють змагальну атмосферу, підвищують мотивацію учнів до активної участі в уроці. Елементи гри (детективне розслідування причин поразки, симуляція прийняття стратегічних рішень, рольові вправи) роблять навчання емоційно насиченим та запам'ятовуваним.

Системи миттєвого зворотного зв'язку: використання Kahoot, Mentimeter, Padlet дозволяє вчителю миттєво отримувати інформацію про рівень розуміння матеріалу всім класом, коригувати темп та зміст пояснень. Учні отримують негайну реакцію на свої відповіді, бачать результати голосувань у вигляді візуальних діаграм, що підвищує їхню залученість та розуміння колективної думки класу.

Рольові симуляції та "жива історія": прийоми "Військова рада", "Історичні свідки", "Жива лінія часу" дозволяють учням відчувати себе учасниками подій, емоційно пережити драматизм історичних моментів. Робота з різними історичними ролями розвиває емпатію, здатність бачити події з різних перспектив, розуміти мотивацію різних історичних акторів.

Колаборативні онлайн-інструменти: спільна робота на Google Jamboard, Padlet, створення колективних інтелект-карт, таймлайнів, хмар слів формує навички співпраці в цифровому середовищі, вміння аргументувати власну думку в онлайн-дискусіях, конструктивно реагувати на думки інших. Учні вчаться створювати якісний цифровий контент, критично оцінювати інформацію з різних джерел.

Візуалізація та мультимодальність: поєднання тексту, відео, інтерактивних карт, анімацій, інфографіки, 3D-моделей забезпечує сприйняття інформації через різні канали, що відповідає різним типам навчання учнів (візуальний, аудіальний, кінестетичний). Створення власного мультимедійного контенту (відео, подкасти, інфографіка) розвиває цифрову грамотність та творчі здібності.

Робота в малих групах з аналізу причин поразки в форматі детективних агентств формує навички співпраці, комунікації, вміння аргументувати власну думку та слухати позиції інших через інтерактивні платформи. Диференційовані завдання на етапі закріплення з використанням різних цифрових інструментів враховують індивідуальні особливості учнів, дозволяють кожному працювати на оптимальному рівні складності в комфортному цифровому середовищі, що забезпечує ситуацію успіху та розвиток здібностей.

Очікувані труднощі та шляхи їх подолання: учні можуть мати складнощі з розумінням військової тактики та стратегії XVII століття, що вимагає додаткових пояснень учителя з використанням схем та анімацій. Робота з автентичними історичними джерелами може бути ускладнена архаїчною мовою, що потребує адаптації текстів або надання словника застарілих слів. Аналіз причинно-наслідкових зв'язків між подіями вимагає розвиненого логічного мислення, тому учитель має направляти міркування учнів через систему навідних питань. Формулювання власної аргументованої позиції з дискусійних питань може викликати труднощі у восьмикласників, що потребує попередньої підготовки та моделювання способів аргументації на прикладах.

Можливості адаптації уроку: для класів з високим рівнем підготовки можна збільшити частку самостійної роботи учнів з джерелами, організувати дебати про причини поразки між групами з різними позиціями. Для класів з нижчим рівнем варто збільшити наочність, використати більше ілюстративного матеріалу, спростити завдання для самостійної роботи до репродуктивного

рівня. В умовах обмеженого технічного забезпечення мультимедійні елементи можуть бути замінені роздрукованими картами, схемами, ілюстраціями, а інтерактивна робота з картою на роботу з настінною картою біля дошки. Урок може бути адаптований для дистанційного формату з використанням онлайн-платформ для групової роботи, віртуальних дошок для спільного складання схем, чатів для обговорення проблемних питань.

Виховний потенціал уроку: вивчення Берестецької битви формує в учнів розуміння драматизму історичних подій, здатність до емпатії щодо людей минулого, які опинялися в складних ситуаціях вибору. Аналіз причин поразки розвиває критичне мислення, уміння не ідеалізувати минуле, бачити помилки та прорахунки навіть видатних історичних діячів. Обговорення проблеми надійності союзників виховує розуміння значення дипломатії, міжнародних відносин, необхідності вираженої зовнішньої політики держави. Урок сприяє формуванню історичної пам'яті, усвідомлення складності шляху українського народу до створення власної держави, поваги до героїчного минулого предків.

Перспективи розвитку теми: на наступних уроках учні продовжать вивчення наслідків Берестецької поразки, зокрема укладення Білоцерківського договору, зміну зовнішньополітичного курсу Хмельницького, пошук нових союзників. Теми майбутніх занять включатимуть дипломатичні зносини гетьмана з Московською державою, що призвели до Переяславської ради, внутрішню політику в Гетьманщині після 1651 року. Учні зможуть використати знання про Берестецьку битву для розуміння логіки подальших рішень Хмельницького, усвідомлення обмежень, з якими стикалася козацька держава в міжнародних відносинах. Перспективним є проведення узагальнюючого уроку про військове мистецтво козаків, де Берестецька битва розглядатиметься в контексті інших великих битв визвольної війни для виявлення еволюції тактики та стратегії.

ВИСНОВКИ

Дослідження методики навчання історії Козацької революції середини XVII століття дозволило виявити ключові концептуальні проблеми та розробити обґрунтовані методичні підходи до ефективного навчання цієї теми. Історіографічний аналіз показав еволюцію наукових поглядів від літописних праць козацької доби до сучасних досліджень, які характеризуються відходом від однозначних оцінок та увагою до множинності інтерпретацій. Характеристика джерельної бази продемонструвала багатство наративних, актових та іноземних джерел, які можуть бути використані в шкільному курсі для формування навичок критичного аналізу історичної інформації.

Аналіз концептуальних проблем висвітлення Війська Запорозького виявив складність адаптації наукових концепцій ранньомодерної державності для шкільної аудиторії. Термінологічні дискусії, питання легітимності влади, територіальної організації, соціальної структури вимагають від учителя вміння пояснювати специфіку історичних явищ без надмірного спрощення. Методична проблема полягає в балансуванні між науковою точністю та доступністю викладу для восьмикласників, формуванні розуміння унікальності козацької державності в європейському контексті.

Систематизація дискусійних питань висвітлення Козацької революції показала широкий спектр проблем від хронологічних меж та термінології до оцінки Переяславської ради та ролі Хмельницького. Дискусійність цих питань не є перешкодою для навчання, а навпаки створює можливості для розвитку критичного мислення учнів через аналіз альтернативних інтерпретацій. Методичний підхід має передбачати представлення різних точок зору без нав'язування єдиної правильної відповіді, формування вміння аргументувати власну позицію на основі джерел.

Розроблена типологія уроків з історії Хмельниччини охоплює різні типи навчальних занять від уроків засвоєння нових знань до проблемних, лабораторно-практичних, дискусійних уроків. Кожен тип має специфічну

структуру та методичні особливості, що відповідають конкретним навчальним цілям. Комбінування різних типів уроків забезпечує різноманітність навчальної діяльності, підтримує мотивацію учнів, сприяє формуванню різних компетентностей від предметних знань до навичок співпраці та критичного мислення.

Обґрунтування інноваційних технологій навчання продемонструвало потенціал інтерактивних методів, технології критичного мислення, проектного навчання, кооперативної роботи для підвищення ефективності навчання теми. Інноваційні підходи не відміняють традиційні методи, а доповнюють їх, створюючи багатший методичний інструментарій учителя. Використання інформаційно-комунікаційних технологій, мультимедійних презентацій, інтерактивних карт відповідає особливостям сприйняття інформації сучасними учнями та підвищує наочність навчання.

Методика усного та наочного навчання історії Козацької революції базується на органічному поєднанні розповіді, пояснення, бесіди з використанням різноманітних візуальних матеріалів. Історичні карти, ілюстрації, схеми, таблиці, мультимедійні презентації, відеоматеріали конкретизують словесний виклад учителя, полегшують розуміння складних процесів. Робота з історичними документами, музейними експонатами, макетами робить минуле відчутним та зрозумілим для учнів, формує емоційний зв'язок з національною історією.

Розроблений авторський план-конспект уроку про Берестецьку битву демонструє практичну реалізацію методичних підходів, обґрунтованих у дослідженні. Урок інтегрує різні методи та технології навчання, забезпечує диференціацію завдань, включає роботу з джерелами, використовує мультимедійні засоби. Структура уроку відповідає принципам компетентнісного підходу, коли учні не просто засвоюють інформацію, а розвивають навички аналізу, критичного мислення, самостійної роботи з історичною інформацією. Запропонована модель може бути адаптована для навчання інших тем курсу історії України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Публікації джерел

1. Величко С. “Літопис” / упоряд. Г. Боряк, Т. Таїрова-Яковлева. Київ: Кліо, 2020. 1016 с.
2. Історія русів / пер з рос. І. Драч; передм. В. Шевчук. Київ: Рад. письменник. 1991. 318 с.
3. Літопис Самовидця / вид. підгот. Я. Дзира. Київ: Наук. думка, 1971. 207 с.
4. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / пер. із староукр. Р. Г. Іванченка. Київ: Т-во «Знання» України, 1992. 192 с.
5. Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки / упоряд. о. Ю. Мицик, М. Кравець. Київ: НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2003. 349 с.
6. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Транслітерація тексту / упоряд. О. Тодійчук. Київ: Наук думка, 1995. 592 с. (Джерела з історії України).
7. Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657 / упоряд. І. Крип’якевич, І. Бутич. Київ, 1998. 416 с.
8. Халєбський П. Україна – земля козаків. Подорожній щоденник / пер. М. О. Рябого; післям. В. О. Яворівського. Харків: Фоліо, 2019. 252 с.
9. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі / пер. з фр. Київ: Томіріс, 1993. 224 с., іл.

Монографії та статті

1. Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII – XVIII ст. / ред. Ю. Олійник. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ: Темпора, 2014. 504 с.
2. Горобець В. “Волимо царя східного...”. Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ: Критика, 2007. 464 с.
3. Горобець В. Під булавою гетьмана. Права і вольності Гетьманщини в умовах імперського підневолля. Київ: Кліо, 2024. 320 с.; іл.
4. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право. Київ: Основи, 1996. 222 с.
5. Ісаєвич Я. Україна давня і нова: народ, релігія, культура. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. 334 с.
6. Історія України в особах: Козаччина / упоряд. В. М. Горобець. К.: Україна, 2000. 302 с., іл.
7. Історія української культури у п'яти томах. Т. 3.: Українська культура другої половини другої половини XVII – XVIII ст. Київ: Наук. думка, 2003. 1247 с.
8. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький / пер. з пол.: І. Сварник; наук. ред.: М. Литвин, С. Стемпень; НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Перемишль; Львів: Південно-східний наук. ін-т у Перемишлі, 1996. 327 с.
9. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. / ред.: Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич; упоряд., покажч. Р. І. Крип'якевич; вступ. ст. Я. Д. Ісаєвич. 2-е вид., виправлене і доповнене. Львів: Світ, 1990, 408 с. (Пам'ятки історичної думки України).
10. Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького / упоряд., комент. і вст. стаття Л. Войтовича та І. Паршина. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2024. 498 с.

11. Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. Серія «Твори». Т. 3: Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / ред. Л. Р. Білас, Я. Пеленський. Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1991. LXX+346 с.
12. Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / ред. кол.: П. Сохань П., Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Київ: Смолоскип, 2003. XX + 890 с.
13. Пришляк В. Берестецька битва 1651 р. в історії України. *Національний пантеон “Козацькі могили”*: Історико-краєзнавчий нарис. Луцьк: Медіа, 2003. С. 12–58.
14. Пришляк В. В. Міжнародна наукова конференція “Берестецька битва 1651 р. в історії України й Польщі: дискусійні питання” / Хроніка. *Укр. іст. журн.* 2012. № 1 (502): січень – лютий. С. 222–225. <http://history.org.ua/JournALL/journal/2012/1/19.pdf>
15. Пришляк В. Богдана Хмельницького поховали через місяць після смерті / 350 літ тому не стало великого гетьмана України. *Газета по-українськи*. 2007. 3 серпня. № 138 (421). С. 25. https://gazeta.ua/articles/history-newspaper/_bogdana-hmelnickogo-pohovali-cherez-misyac-pislya-smerti/175783
16. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. 3-тє доопрац. вид. Київ: Темпора, 2009. 680 с.
17. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція (1648–1676 рр.). Київ: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. 447 с.

Підручники, посібники і методичні публікації

18. Баханов К. Лабораторно-практичні роботи у викладанні історії України: Посібник для вчителя. Київ: Видавництво «Освіта», 1996. 128 с.

- 19.Баханов К. Організація практики студентів педагогічних університетів з методики навчання історії: Навчальний посібник для студентів істор. фак-тів. Бердянськ: Бердянський держ. пед. ін-т, 2007. 144 с.
- 20.Баханов К. Сучасна шкільна історична освіта: інноваційні аспекти. Донецьк: ДонДрук, 2005. 160 с.
- 21.Баханов К. О Інноваційні системи, технології та моделі навчання історії в школі. Запоріжжя: ЗНУ, 2000. 136 с.
- 22.Бурнейко І Історія козацької України у схемах і таблицях. Тернопіль: Мандрівець, 2011. 60 с. (серія «Словники та довідники»)
- 23.Бурнейко І. О., Наумчук О. В., Крижанівська М. Є., Штанько О. Ф. Історія України: підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів / За ред. В. В. Пришляка. Тернопіль: Астон, 2016. 296 с.; іл.
- 24.Бурнейко І. О Зошит для поурочного контролю знань. Історія України 8 клас. Розробки уроків. Тернопіль: Астон, 2017. 80 с.
- 25.Бурнейко І. О., Гоман Р. В. Книга для вчителя до курсу «Історія України 8 клас». Розробки уроків. Тернопіль: Астон, 2017. 110 с.
- 26.Вінниченко О., Мудрий М., Пастушенко Р., Сирота Р. Концепція та структура єдиного курсу історії в 12-річній середній школі: «Львівська ініціатива». Львів, 2004. 128 с.
- 27.Войтенко О., Комаров Ю., Костюк І. Я, ти, він, вона...: Посібник для вчителів з антидискримінаційної освіти. Львів: Видавництво «Світ», 2009. 96 с.
- 28.Гирич І. Концептуальні проблеми історії України. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2011. 224 с.
- 29.Гирич І. Українська історична освіта на початку ХХІ ст.: від обмежень філософії етноцентризму до концепції засвоєння «чужого» як «свого». // Історія в школах України: наук.-метод. журн. 2009. № 5 (93), травень. С. 3–7.

30. Історична освіта і сучасність. Як викладати історію школярам і студентам / пер. з пол.; за ред. Б. Кубіс; наук. ред. О. Сокирко. Київ: Видавництво «Освіта», 2007. 192 с.
31. Історична освіта: європейський та український досвід. Навчання національної історії в школах Центральної і Східної Європи / пер. з нім. Київ: Видавництво «Освіта», 2010. 208 с.
32. Горбатенко В., Вербицька П., Ковтонюк А., Середяк Л., Фрейман Г. Історія для громадянина: Методичний посібник для вчителів середніх загальноосвіт. навч. закладів. Львів: Світ, 2003. 144 с.
33. Комаров Ю., Мисан В., Осмоловський А., Білоножко С., Зайцев О. Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900–1939 рр.: Навч. посібник з історії України та всесвіт. історії. 10 кл. Київ: Освіта, 2004. 280 с.;
Сучасні підходи до історичної освіти. Метод. додаток / Укл. І. Костюк, П. Кендзьор. Львів: Астон, 2009. 96 с.
34. Кен Робінсон, Лу Ароніка. Школа майбутнього. Революція у вашій школі, що назавжди змінить освіту / пер. з англ. Г. Лелів. Львів: Астон, 2016. 208 с.
35. Концепція та програми навчання історії України в школі (проекти): Матеріали IV та V Робочих нарад з моніторингу шкільних підручників історії України / упоряд. та ред. Н. Яковенко, Л. Ведмідь; систематиз. перебіг дискусій над програмами Л. Ведмідь. Київ: Освіта, 2009. 144 с.
36. Крижановська М. Є., Наумчук О. В. Зошит з тематичного контролю знань учнів для підсумково-узагальнюючого уроку. Історія України. 8 клас. Тернопіль: Астон, 2016. 56 с.
37. Курилів В. Методика навчання історії: Навчальний посібник. Львів; Торонто: Видавництво «Світ», 2003. 192 с.
38. Левітас Ф., Салата О. Методика навчання історії: Практикум для вчителя. Харків: ХНУ, 2007. 160 с.

39. Мисан В. Сучасний урок історії: традиція і новаторство: Навчально-методичний посібник. Рівне: Волинська обласна друкарня, 2008. 112 с.
40. Мудрий М., Пастушенко Р. Ще раз про єдиний курс історії у школі. // Педагогічна думка (Львів). 2008. № 4. С. 76–89.
41. Онищук В. О. Типи, структура і методика уроку в школі. Київ: Радянська школа, 1973. 184 с.
42. Пастушенко Н. М., Пастушенко Р. Я. Діагностування навченості. Гуманітарні дисципліни. Львів: Світ, 2000. 96 с.
43. Полянський О. Історія України: проблеми методології та методики / уклад. Р. І. Труба. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2012. 128 с..
44. Пометун О., Пироженко Л. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: Науково – методичний посібник / За заг. ред. О. Пометун. Київ: Освіта, 2004. 168
45. Пометун О., Фрейман Г. Методика навчання історії в школі: Навчально – методичне видання. Київ: Либідь, 2005. 192 с.
46. Пропозиції до концепції історичної освіти в Україні: Матеріали III Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України (Київ, 18 жовтня 2008 року) / Зведення та упоряд. пропозицій Н. Яковенко. Київ: Видавництво «Освіта», 2009. 88 с.
47. Сорочинська Н. М., Гісем О. О. Історія України: підручник для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2016. 304 с.; іл.
48. Терно С. Методика розвитку критичного мислення школярів у процесі навчання історії. Запоріжжя: Запорізький нац.ун-т, 2012. 144 с.
49. Терно С. Проблемні задачі з історії для старшокласників: Дидактичний посібн. для учнів 10–11 кл. загальноосвіт. навч. закл. Вид. 2-ге, доопрац. та допов. Запоріжжя: ЗНУ, 2008. 160 с.
50. Терно С. О. Розвиток критичного мислення старшокласників у процесі навчання історії. Запоріжжя: ЗНУ, 2011. 128 с.

51. Турченко Ф. Україна – повернення історії. Генеза сучасного підручника. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2016. 224 с.
52. Україна модерна (К.) Ч. 19: Як (не) писати підручники з історії. Київ, 2012. 96 с.
53. Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії): Зб. наук. ст. / відп. ред. М. Телус, Ю. Шаповал. Київ: Видавництво «Освіта», 2000. 152 с.
54. Фрайре П. Вчителі як працівники культури. Листи до тих, хто насмілювався вчити / Пер. з англ. С. Савченка. Харків: Фоліо, 2003. 176 с.
55. Функції і структура методів навчання / В. Онищук, Л. Тимчишин, І. Федоренко та ін.; за ред. В. Онищука. Київ: Радянська школа, 1979. 128 с.
56. Шкільна історична освіта України: зміст, проблеми, пошуки / упоряд. О. Удод. Харків: Вид-во ХНУ, 2010. 208 с.
57. Шкільна історія очима істориків-науковців: Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / упоряд. Н. Яковенко. Київ: Освіта, 2008. 192 с.